

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ա Մ Ա Ա Գ Ի Ր

ԿՐԹՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ,

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.

ԹԻՒ Ա.	ՏԱՐԻ ԻԱ.	ՅՈՒՆՈՒՄՐ 31
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ		
ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ		1
ԿՐԹՆԱԿԱՆ. ԷԶՄԻԱԾԻՆ. Մաղաքիա Եպիսկ. Օրմանեան		5
ԿՐԹՆ, (Թարգ.) Գիիգոր Եպս. Աղափիրեան		13
ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՈՒՆԴԸ, (Թարգ) Միաբան		17
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ, ...		23
ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԾԱԾԿԱԳԻՐ, Միաբան		35
ՄԻԼՏՈՆ Լ նորա ԿՈՐՈՒՍՏ ԴՐԱԽՏԻ, (ըստ Տէնի) Սեդրակ Մանգինեանց		49
ԱԶԳԱՅԻՆ. Լուրեր		59
Հաշիւ Կարսի Ս. Նշան Եկեղեց.		61
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ		62
ՑԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԵՐ		

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

ՌՅԼԶ—1888

ՅԱՅՏԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ:

Վ եհափառ Հայրապետի բարի ցանկութեան և կամքի համաձայն՝ այս 1888 թուականից սկսած Երարատ ամսագիրը թէ՛ իւր բովանդակութեան և թէ՛ դիրքի կողմանէ ենթարկուելու է բարեփոխութեան: Այր Լթոռոյս միաբանութեան հետ հրապարակում են աշխատակցելու Երարատին և ճեմարանի ուսուցչական խումբն, ինչպէս և ազգիս մէջ ամենուրեք գտնուող բանասէր, գիտնական և ուսումնական անձինք:

Երարատի խմբագրութիւնը, Նորին Օծութեան հրամանի համեմատ, պարտաւորումէ հրատարակութեան յարմար համարուած յօդուածների իւրաքանչիւր տպագրական թերթի համար վարձատրութիւն վճարել 25—40 ռուբլի, եթէ յօդուածագիրն այդ կրցանկայ: Յօդուածների ընտրութիւնն և վարձատրութեան քանակութեան որոշումը կպատկանի մասնաժողովին, որ հրամանաւ Նորին Օծութեան կրկազմուի:

Երարատը կհրատարակուի ամիսը մի անգամ. բաժանորդագիրն տարեկան է և սկսումէ յունուար ամսից. բաժանորդագիրն է Ռուսաստանում 4 ռ. հաճկաստանում, Պարսկաստանում և Եւրոպայում 5 ռ. իսկ Հնդկաստանում և Եգիպտոսում 6 ռուբլի: Հայաբնակ գաւառներում և քաղաքներում պտորագրուել ցանկացողք թող դիմեն տեղական Հոգ. իշխանութեան գործակալներին կամ ուղղակի Ս. Իջմիածին: Հասցէն՝ *Экспедиція Типогр. Комитета*—Տպարանական խողովին:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻՒ Ա. — ՇՐՋԱՆ ԻԱ. 1888 ՏԱՐԻ ԻԱ. ՅԵՂԻՈՒՄ 31.

1 ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ. 1888.

Արարատ ամառադիրը մոռնում է իւր ԻԱ տարեշրջանը: Ամեն հրատարակչութիւն ծառայում է մի նպատակի, որին հասնելու համար հետևում է մի ծրագրի, որ բովանդակում է իւր մէջ թէնպատակն, որին ձգտում է նա և թէ այն միջոցներն, որոնց միջնորդութեամբ աշխատում է նա հասնել այդ նպատակին: Արարատն, իբրև Սուրբ Աթոռոյս, հայ ազգի մօտաւոր և բարոյական կենդրոնի, բերան ունէր և ունի իրան նպատակ այդ կենդրոնի շուրջ խմբուած հայ ազգի ամեն դատակարգերի, մանաւանդ եկեղեցական դասի, մօտաւոր և հոգեւոր զարգացումն: Մանաւանդ խօսքը դրինք եկեղեցական դասի առաջ, որովհետեւ այդ դասն է, որ կոչուած է իւր պաշտօնով լինելու ամբողջ հայ ազգի հոգեւոր հայրն, ուրտ բոլոր պարտականութիւններով: Բայց կոյ արդեօք աշխարհումս աւելի բարձր

ծանր, բայց և քաղցր պարտաւորութիւն, քան հայրութիւնը: Հայ եկեղեցական դասը այդ հայրական պարտականութիւնը ստանձնել է և կատարել յընթաց շատ դարերի, աւելի ծանրութեան քան քաղցրութեան պտուղը վայելելով, որովհետեւ արտաքին հանգամանքները միշտ ծանրացած են եղած հայ ազգի վերայ և շատ քիչ ժամանակամիջոց են տուած նրան հանգստութեան և խաղաղութեան, որ կարեւոր է կանոնաւոր մտաւոր և բարոյական կրթութեան համար: Բայց և այդ կարճ ժամանակամիջոցներից էլ հայ եկեղեցական դասը չէ զլացել իւր հայրական պարտականութիւնը գէպի ազգը կատարելու համար միջոցները ձեռք բերել: Ս. Մեսրոպի և Թարգմանչաց դարն առաջին ապացոյցն է հայ եկեղեցական դասի հոգացողութեան ազգի մտաւոր և հոգեւոր պիտոյից վերայ, հոգացողութեան, որոյ պտուղներն երեւեցան հինգերորդ դարու կիսումն, Յաղկերտի բռնութեան ժամանակ: Այսպէս և ապագայ դարերում հայ եկեղեցական դասն, ըստ ներման հանգամանայ և միջոցների, միշտ ձգտել է իւր հայրական պարտքը կատարելու: Յուսեաքս պէտք է լինել ասելու համար, որ հայրը չէ ցանկանում իւր զաւակաց լաւութիւնը, բաղաւորութիւնն և երջանկութիւնը, բայց ամեն հօր, մանաւանդ հոգեւոր հօր պարտքը սրբութեամբ կատարել կարողանալու համար անհրաժեշտ է նրան մտաւորապէս և բարոյապէս բարձր դիրք ունենալ և հմուտ լինել այն միջոցներին, որոնց գործադրութիւնը պէտք է առաջնորդեն նորա զաւակաց գէպի բարօրութիւն և երջանկութիւն: Հայ եկեղեցական դասն, այս գաղափարին հետեւելով, որպէսհանջումէ նրանից եւ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ասելով քննեցէք զգիրտ, յար և միշտ անձնատուր եղել է գրոյ քննութեան և սորա գիտութեամբ կատարել է իւր հոգեւոր հայրութեան պարտականութիւնն, երբեմն եռանդով և երբեմն դանդաղկոտութեամբ, նայելով թէ արտաքին աշխարհը պայմաններն որքան թոյլ են տուել նրան հանգիստ և խաղաղութիւն վայելելով ձեռք բերել գրոց գիտութիւնն, իբրեւ ղեկավար և օգնական իւր պարտաւորութեան: Այդ անհրաժեշտ գիտութեանց աղբիւրներ եղած են հայ եկեղեցական դասի համար վանքերը, դպրեւանքները, հայրապետանոցներն և ի վերջոյ շատ կրօնաւոր և աշխարհիկ ան-

Հասաների խցերն, սրոնց միջից գիտութեան լոյսը փայլել է հայ եկեղեցականների համար, որոնք այդ լուսով առաջնորդել են իրանց հոգեւոր զաւակներին դէպի երջանիութիւն, որ հետեւեալ է բարոյական և հոգեւոր կրթութեան:

Երբ այս լոյսը պայծառ է եղել, հայ ազգի վիճակն էլ աւելի երջանիկ և նախանձելի է եղած, իսկ երբ արտաքին հանգամանքներից այս լոյսը տղտոտացել է, ազգի վիճակն էլ նոսձացել է և խեղճ ու թշուառ դրութեան մէջ է ընկել նա: Հայ եկեղեցական դասին, իւր հոգեւոր հայրութեան պարտքը կատարելու մէջ, գլուխ և զեկալար եղած են միշտ ազգիս հայրապետներն, իբրեւ պետ եկեղեցականաց, իբրեւ մեծ հայր ազգիս: Սուքա, որքան ներել են հանգամանքներն և միջոցները, միշտ աշխատել են, համեմատ ժամանակի պահանջմանց, պաշտպանել և խնամել, թէ այն սրբավայրերն, որոնք լուսատու աղբիւրներ են եղել հայ եկեղեցական դասին՝ այն է վանքերն իրանց գրպոցներով, և թէ մասնաւոր անհասներին, որոնք իրանց նուիրել են գիտութեան ու կրթիչ և դաստիարակիչ են եղած իրանց գիտութեամբ հայ եկեղեցականաց և աշխարհականաց:

Մարգոց կեանքն ու վիճակն աշխարհում՝ միշտ փոփոխութեան է ենթարկւած, ուստի և այն միջոցներն ու եղանակներն, որով կանոնաւորուում են այդ կեանքն ու վիճակը նոյնպէս փոփոխուում են, թէև ոչ ըստ էութեան, այլ միայն ձեւով: Մարգոլու ձգտումն եղել է և է միշտ առաջ երթալ, կատարելագործուել, հասանել երջանկութեան, ազգի այս ձգտման զեկալարն եղած է երբեմն հայ եկեղեցական դասն իւր վանքերով և սոցա մէջ եղած դպրոցներով և ձեռքով արտագրուած գրքերով: Ժամանակը փոխուեցաւ և իւր պահանջներն արաւ: Նա պահանջեց, որ եկեղեցական դասի հետ և աշխարհականք ևս հոգան և մտածեն իրանց մտաւոր ու հոգեւոր պիտոյից համար և բոլոր ծանրութիւնը միայն եկեղեցական դասի վերայ չթողուէ, որոյ համար ժամանակի պահանջած բեռը շատ ծանր է և անառնելի: Եւ ահա հայ եկեղեցական դասն, իւր հայրապետն առաջնորդ և զեկալար ունենալով, հրաւիրեց և իւր հօտին, մասնակցելու ընդհանուր ազգի մտաւոր և հոգեւոր լուսաւորութեան: Հայ եկեղեցական դասն իբրեւ առաջնորդ և զեկալար, աշխարհիկ դասն էլ իբրեւ գործակից, ձեռք ձեռ-

քի տուած սկսան մշակել ընդհանուրի համար: Նախկին վանքերի փոխանակ բացուեցան հոգևոր և ծխական դպրոցներ, քաղաքներում և գիւղերում: Նախկին ձեռագիրների փոխանակ տարածուեցան տպագրած գրքեր, տպագրական արհեստի շնորհիւ: Աշխատանքը թեթեւացաւ և ընդարձակուեցաւ, արդիւնքն էլ հետեւեալը պէտք է մեծ և աւելի լինի: Ամեն գործ ժամանակի ընթացքում կատարելագործուում է, փորձերի և միջոցների աւելանալից: Ս. Աթոռս, իբրեւ ազգի հոգևոր և մտաւոր կենդրոն ի վաղուցհետէ ունեցաւ իւր ժառանգաւորաց դպրոցն և տպարանն իբրեւ գործիքներ գիտութեամբ ճոխացած հոգևոր հայրեր հայ ազգին տալու համար: Ժառանգաւորաց դպրոցը փոխուեցաւ ճեմարան, որ աւելի ընդարձակ գիտութիւն է տալիս. իսկ տպարանից, որ ժամանակ առ ժամանակ հրատարակում էր կրօնական և բարոյական բովանդակութեամբ գրքեր, սկսաւ ազգի մէջ տարածուել տարբերական հրատարակութիւն—Արարատն, որ շարունակաբար հոգևոր կերակուր պիտի մատակարարէր հայ ազգին, մանաւանդ Հայ եկեղեցական դասին. որ սա ևս իւր կողմանէ միշտ կազմուրում ուժով խնամէր իւր հօտը: Պարբերական Արարատն հանգուցեալ երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. Աթոռիկոսի ջանքիւր և կամքով սկսաւ հրատարակուել, նորա խմբագրութիւնը Մ. Աթոռոյս միաբանութեան վերապահուելով: Նա իւր ծաղկափթիթ պատանեկութեան հետակն անցնելից յետ բնականաբար պէտք է մտնէր աւելի արբուն հասակն, որովհետեւ իւրաքանչիւր ժամանակ իւր պահանջն ունի և իւրաքանչիւր հասակ էլ իւր տալիքն ունի. ուստի և Արարատից էլ աւելի պահանջ ունի ներկայն իրաւամբ: Ահա այն պահանջն իրագործելու համար, նորին Օծութիւն, ներկայ Հայրապետն ամենայն Հայոց Տէր Մակար արքան և անհրաժեշտ համարեց ընդարձակել Արարատի էջերն և նրան աւելի արդիւնաւոր անել, որոյ համար հրաւիրեց և Հայ ազգի մէջ գտանուող իւր բանասէր ուսումնական և գիտնական աշխարհական գաւազուներն էլ, գործակցելու և աշխատակցելու Ս. Աթոռոյս Միաբանութեան հետ. որոյ վերայ գլխաւորապէս ընկնում էր յայժմ Արարատի հրատարակութեան հոգսն ու բեռը:

Խմբագրութիւնս կ'ըլտայ, որ Մայր Աթոռոյս նշանակու-

Թեան, հոգեւոր ազգեցութեան, ազգի մտաւոր և բարոյական կեանքին զարկ և ուղղութիւն տալու ձգտման նախանձախնդիր նորա բանասէր զաւակունք չեն դրանալ իրանց ազգային պատմութեան, գրականութեան, եկեղեցական և բարոյական հմութեանց լուսնայն Ս. Աթուռոյս բերան՝ Արարատի միջոցով ձգել Հայ ազգի ընդհանրութեան գոնձարանը: Խմբագրութիւնս միշտ լաւատես գոյով ազգիս բանասէրների վերաբերմամբ, յուսով կշարունակէ իւր գոյութիւնն և կյարատեւի անշուշտ ի շնորհս բանասիրաց և յօգուտ հայ ազգի ընդհանրութեան, օր աւուր ջանք անելով ընդարձակելու իւր գործունէութեան շրջանը:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԷԶՄԻԱՅԻՆ.

Ա.

Արտաքին և նիւթական առարկաներ չեն մեր բանական կարողութեանց նպատակը, այլ ներքին և հոգեկան առարկաներն են մեր պահանջաճնեքը. և երբ բնազանցական և բարոյական և կրօնական սկզբունքներ կորոնեմք, կը պարտաւորուիմք կարծես բանական թափանցիկութիւն մը ենթադրել ամեն առարկայի վրայ, և երեւցածէն անդին եղածը տեսնել, և արտաքին և նիւթական իրերուն՝ ներքին և հոգեկան իմաստն ու նպատակը իմանալ: Այդ մեծ ճարտարութեան շնորհիւ մեր կիջնեմք մեր հոգեկան բարձրութենէն մինչև նիւթական առարկաները, և կը բարձրանամք մեր նիւթական ստորնութենէն մինչև հոգեկան առարկաները. և այդ իմացական ելեւէջին մէջ կը պահեմք մեր հաստատուն ուղղութիւնը, և կը գտնեմք մեր մտաւոր գագաթման ծանրակէտը:

Բնազանցական և բարոյական և կրօնական, և եթէ կամենամք, ուսումնական և ազգայնական և եկեղեցական ծանր գալափարներ կը գրաւեն ամեն Հայուն մտադրութիւնը: Ոչ բարձրաստիճան եկեղեցական, ոչ բարձրապաշտօն աշխարհական, և ոչ բարձրահմուտ ուսումնական լինել պէտք է՝ ազգին շահովն ու գործովն զբաղելու համար: Ով որ մարմնոյ մը անդամ է՝

նոյն մարմնոյն կենսական և ընդհանրական հոգերը կը քաշէ. բովանդակ մարմինն է որ մի անդամը կը պահէ, մարմնոյն ծառայողը մի անդամին ալ ծառայած է: Այդ է բուն պատճառը, որ բարձրատիճան եկեղեցականին մօտ նորահաս դպիրը, բարձրապաշտօն աշխարհականին մօտ սոսկական մշակը, բարձրահմուտ ուսումնականին մօտ անուտ գութհիկը, հաւասար ջանիւ փոյթ ունին ազգին և եկեղեցւոյն վրայ խորհելու, հաւասար եռանդ ունին օգուտներ պատրաստելու, և հաւասար գրգիռ ունին բան մը ըրած լինելու: Ընդհանուր բարւոյն աշխատելուն մէջ կան յիշուի իւրաքանչիւր անհատի կարողութեան և արդիւնաւորութեան տարբերութիւններ, կան և կամեցողութեան և յօժարամտութեան վանաղանութիւններ, և այդ պայմաններուն իրարու հետ համեմատութեան դժուարին հանգոյցներ և անկոյժ երեւոյթներ ալ կան, սակայն ամենուն վրայ հովանի այդ ճշմարտութիւնն է թէ՛ կապակցեալ և միացեալ աշխատութիւնէն զոտ՝ նպատակին հասնող և ամբողջական գործը պաշտպանող բան մը ոչ կայ, և ոչ ալ լինել կարող է: Յայտնի ճշմարտութիւնը բացատրութեան և ապացուցութեան չեն կարօտիր: Ուրեմն վերացեալ ճշմարտութեանց վրայ այդ չափն ալ շատ է, մենք մեզի դառնամք և մեր խօսից բուն նպատակին մօտենամք:

Հայութիւնն մարմին մի է, իւր ամեն ձախորդութիւններով և փարձանքներով մէկտեղ՝ մարմին մը լինելէ չէ դադարած: Շատ մասեր վրայ տուեր է, փոքրկացիք ալ է, կորուստներ ալ ունեցեր է, այլ չէ ոչնչացեր: Գիտուններ անուն մը աշխարհագրական կըսեն, անուն մը պատմական կըսեպեն, անուն մը կրօնական կըկոչեն, և անուններու նշանակութեան վրայ կը վիճեն: Թող վիճեն որչափ որ ուզեն և վճռեն որպէս որ ուզեն, միայն թէ իրական լինելը չուրանան, և չուրացուիր այն՝ որ զգայութեանց առարկայ է: Հայութեան մարմինը ըստ որում՝ իրական, բնական օրինաց զօրութեամբ իւր իրական կեանքը պիտի ցուցնէ իւր գործերով, զի թէ դադարի գործելէ՝ պիտի դադարի և ապրելէ: Իսկ իւր գործերը չեն կարող անցնել այն սահմաններէն անդին՝ զորս ընկերական, քաղաքական, պետական և կրօնական բարոյականութիւններն համահաւասար կերպով նշանակած են, և որք ի մի գումարեալ կը

կազմեն ինչ որ մենք օրինական գործունէութիւն կը կոչեմք:

Հայուն գործունէութիւնն ալ, փառք Աստուծոյ, արեւել լսւոյլ և աշխարհի տեսոյլ կատարուած գործունէութիւն է. կայսերական մեծագոր հրովարտականերու հովանւոյլ պաշտպանուած է: Ղանաղան տիրող սիւսութեանց համակրանօք ամբողջած է: Հայ մարմնոյն իրականութեան հիմը կազմող գործունէութիւնն ոչինչ չունի՝ սրոյլ մէկու մը կասկածաւոր կերպարանք կարողանայ ցուցնել:

Այդ գործունէութիւնն հնար չէ որ արգիւնաւոր լինի մի միայն հոգւոյ ըմբռնմանց, մօքի դիտմանց և սրտի զգացմանց զօրութեամբ, եթէ չունենամք նաև արտաքին կերպեր գործը յաջողցնելու, նիւթական կապեր զօրութիւնները միաւորելու, զգալի միջոցներ գործերը բարդելու: Ո՞վ կուրանայ թէ հոգի եմք, սակայն ի՞նչ ալ կարող է ուրանալ թէ մարմին ալ եմք, և մարմնաւոր կերպեր, կապեր և միջոցներ շատ աւելի ազդեցիկ են մեր վրայ, մանաւանդ թէ առանց անոնց մեք ապրիլ և գործել ալ կարող չեմք:

Եթէ ազգային մարմնոց կազմութեան և նորա մասանց փոփոխ և շերտ կապակցութեան օրինակ մը վնասեմք, կըզբռնեմք զայն բրգաձև մարմիններու վրայ: Բրգաձևը կաւարտի ի մի ժխայն կէտ, որ գերազայնն է և լրումն բովանդակ մարմնոյն և այն մի կէտն այնպէս հանգչած է ստորագ առ բոլոր մասերուն վրայ, որ անոնցմէ սրն և խախտի գազաթնակէտին հաստատութեան կըզպչի. և փոխադարձաբար ամեն մի ստորագ առ կէտը կամ մասը այնպէս յարմարած է գազաթնակէտին հետ, որ եթէ անոր ուղղութենէն դուրս լինի մարմինէն ալ դուրս կը սեպուի:

Մեր Հայութեան մարմինն ալ չէ կարող այդ նմանութեան խոտութենէն շեղիլ, և որք Հայութեան մէջ են կամ լինիլ կըկարծեն, անհնար է որ գազաթնակէտին յարաբերութենէն և ուղղութենէն շեղին, և տակաւին մարմնոյն ամբողջութեան մէջ մնալ կարողանան:

Ազգային մարմնոյն և ազգայնութեան կապին վրայ՝ այնչափ և անչափ գաղափարներ ունեցողներուն մէջ ալ կարող եմք տարբերութիւններ գտնել՝ գազաթնակէտը ինչ լինելը որոշելու տալիս. այլ կարծեմ թէ չեմք կարող տարբերութիւն գրա-

նել՝ գազաթնակէտին ազդեցութիւնը ճանչնալու առթին: Եթէ և բնաւ արտաքին կապ մը չլինէր, ազգն ալ զգալի ինչ մը չէր լինէր, և ինչ որ զգալի չէ, մարդկային կեանքին և աշխարհի գրութենէն օտար բան մը կը լինէր ի հարկէ:

Ահաւասիկ խօսքերնուս նպատակին հասած եմք, և պէտք է ըսեմք թէ ի՞նչ է Հայութեան բրգաձևին հաստատութեան և լրման գազաթնակէտը, որոյ ուղղութիւնը պիտի գծէ Հայութեան պարունակութիւնը, և որոյ ազդեցութիւնը պիտի կազմէ Հայութեան մասնիրը:

Գազաթնակէտը Ս. Երմիաճինն է:

Եւ զայդ կարտասանեմք առանց բացառութեան և առանց դարտուղութեան: Արդ եօք Ս. Երմիաճնէն զատ ուրիշ մը կարող եղեր է, կամ կարող է՞, կամ կարող պիտի լինի՞ այդ գերը ստանձնել, այդ խնդիրներն մեզի համար աւելորդ խնդիր երկրօպուին. քանի որ իրական գործերու լուծումը փորձառական մեկնութեամբ կը դրուի, և ոչ հնարաւորութեանց բացառութեամբ:

Մեր գոյութեան խորհուրդը կրօնքն է, և գաղտնիքը եկեղեցին է. Հայը հայ է զի հայագաւան է, առանց այնր հայը հայութիւնը թողեր է և հայութեան համար կորեր է. թող խօսին կրօնափոխութեամբ ազգափոխ եղածներու տեղերը ու թիւերը: Իսկ Հայուն կրօնքին և եկեղեցւոյն լրումը՝ անհաւատակ Երմիաճինն է:

Մեր գոյութեան նշանը գործողութիւնն է, և կեանք գործունէութիւնն է: Հայը հայ է զի հայաբար կը գործէ. առանց այս պայմանի գործունէութիւնն նպատակէն դուրս է և վնասակար է: Թող խօսին օտարասիրութեամբ տարաբնույն պատակներու ծառայողներուն յիշատակները: Իսկ Հայուն նպատակին ուղղութիւնը բովանդակողը՝ անհաւատակ Երմիաճինն է:

Մեր գոյութեան միջոցը տկար ղօրութեանց միաւորութեան հարկաւորութիւնն է: Հայը հայ է՝ երբ հայ ընկերաց միութեան մէջ է. արտաքոյ այդ միութեան աշխատանքը ի զուր չարչարանք է, առանց օգնութեան մնալը անտարակոյս վատնք է: Իսկ հայուն սեպհական զգացմանց միակ կեդրոնը՝ անհաւատակ Երմիաճինն է:

Մեր գոյութեան արդիւնքը մեր քրտանց բեղմնաւորութիւնն

է, մեր պարտէզին պտղաբերութեան աճումն է: Հայր Հայ է, երբ Հայ պարտէզին մշակն է. և երբ իւր հասուցած պտուղը օտար թոյնով խանգարուած չէ: Թող խօսին հայութեան անուամբ գործուած շատ մը բաներու պատճառած անղգալի վրնասները: Իսկ հայուն անխառն քաղցրութիւն պատրաստողը՝ անհակառակ էջմիածինն է:

« Ոսկի խարիսխն՝ վէմն հաստատութեան անշարժութեան է, և սիւնն հրեղէն՝ կաթուղիկէ եկեղեցի է. » Այդպէս կը բացատրէր մեր Երանեալ Լուսաւորիչն՝ Միածնի Իջման տեղւոյն գերահրաշ խորհուրդը: Եւ ինչ որ երկինք ցուցուցին կանխագուշակ ազգմամբ, երկիր հաստատեց յայտնի գործողութեամբ: Եւ ինչպէս այն ժամանակ արտաքին նշաններով կը ցուցուէր ապագայն, նոյնպէս և այժմ՝ արտաքին նշաններով կը հաստատուի ներկայն. այնպէս որ եթէ վերցնեմք ամեն արտաքին նշան, չեմք գտներ այլ ևս և ոչ զիրար ճանչնալու անհրաժեշտ միջոցը:

Իսկ նոքա՝ որք Լուսաւորչայ լոյս կրօնքէն շեղեցան, օտար դաւանութեանց աշակերտեցան, կրօնից ազդեցութիւնը մոռանալ ձեացան, չգործեցին արդեօք և ոչ մի օգուտ հայ սերնդին համար, չունին արդեօք և ոչ մի նշանակութիւն. հայութեան համար: Եւ ինչու չէ: Միթէ և երախտաւոր օտարազգիներ ալ չունիմք, որ մեր ազգին համար թանկագին ծառայութիւններ են կատարած: Ամեն ճիւղի, և մանաւանդ ուսումնական ճիւղի մէջ, լեզուաբանութեան և դպրութեան, աշխարհագրութեան և պատմութեան ուսմանց մէջ գնահատելի ծառայութիւններ մատուցին մեզ հետազննին և բանիւրուն օտարազգիք, երբեմն մասնակի և երբեմն ամբողջակի նոցա երկերէն և արդիւնքներէն օգտուեցանք, մինչև իսկ նոցա համակրանքն ալ գնահատեցինք, և հայօգուտ և հայասէր կոչեցինք այնպիսիները. այլ միթէ հայազգի ալ կոչեցինք արդեօք:

Տարբեր է բոլորովին ճշմարիտ հայազգւոյն հոգին, միտքն ու սիրտը, մտածմունքն ու գործը: Դրական կերպով օգուտ մը արտադրած ատեն, բացասական կերպով վնաս մը գործելէ կը խիթայ. պատմութիւն քըքրած ատեն՝ ազգային սրտից թիւերը թրթրացնող քաղցր յիշատակներուն երկիւղածութեամբ կը հպի. լեզուն ծաղկեցուցած ատեն՝ սիրտը խամրացնելէ կը

վախնայ. ուսման լոյսը ծաւալել կարծած ատեն՝ կրօնից լոյսը աղօտացնել կըխղճէ. աղգութեան յիշատակները ճանչցուցած ատեն՝ աղգութեան կապերը թուլցնել չմոռաբերեր. գիտութեանց մէջ խորամուխ եղած ատեն՝ գոթութեանց փոսեր բռնալու չըյանդգնիր. միով բանիւ սիրտը չըվաճառեր որ միտքը գնէ:

Ո՛հ, եթէ ներեալ լինէր, աղգային եկեղեցւոյ ծոցէն հեռացելոց գործած օգուտները և պատճառած վնասները ի կշիռ դնել և անաչառ դատաստան հատանել, առանց անձնական խնդիրներու լարծուն գետինը կոխելու, որչափ գիւրաւ կարող պիտի լինէինք իրական գաղափար մը կազմել զանազան խնդիրներու վրայ, որը սաստիկ ջերմութեամբ կըյուզուէին աղգայնոց մէջ: Այլ այդ չէ մեր նպատակը. մեզ բաւական է, նաեւ մեր օրերուն մէջ գործով և փորձով հաստատուած տեսնել. թէ Հայուն համար շահերուն շահը և նպատակներուն նըպատակը իւր կրօնքին և կրօնական կեդրոնին հաւատարիմ մնալն է: Սպառնալից արհաւիրաց մէջ միակ ելքի միջոցը, գոթարին խնդրոց մէջ միակ լուծման փառորը, բազմակողմանի պարագայից մէջ միակ ապահով եղանակը, եկեղեցւոյն և Մայր Աթոռոյն անվթարութեան բարձր սկզբունքն է:

« Լոյսն հոսեալ ի վերուստ ի վայր մինչև յերկիր հասնէր », և երկիրն բարեբազմ՝ որ Միածնի իջմամբ լուսոյն օթարան կըլինէր, նոյնն է որ ծանրածանր փորձանաց ներքև Հայ եկեղեցւոյն միակ փրկարար հանդիսացաւ և կըհանդիսանայ, որպէս փոթորկալից ամպրոպաց ժամանակ նաւամատոյցներու բազմայոյս լապտերը:

Աւանդ, որ գոթահի փորձառութիւններն ալ մեծ դեր ունեցան մեզ ամենեցուն այդ ճշմարտութիւնները ուսուցանելու: Եւ որչափ երբեմն թեթեւիկ խաբկանօք կրօնական հովանիէն դուրս ապահով վայրեր որոնեցինք, նոյնչափ և առաւել հաստատուն համոզմամբ կը դառնամք այժմ առ միակ ապաւէնն. և այլ ևս չեմք խղճեր մեր անձնախաբուծեան պաշտած մանր կուռքերը ջարդել, և Լուսաւորչի տեսած հրեշքն սեան գագաթը փայլող լուսաւոր նշանը պաշտել. « Եւ խաչն լուսոյ ի վերայ նորա »:

Այդ սկզբունքն է, այդ մեր ներքին համոզման ընդունած

ճշմարտութիւնն է. այլ կըսէի և կըսեմ, եթէ արտաքինն ալ չըկցեմք այդ ներքին համազման, տակաւին տկար կըմնայ մեր աշխատանքը, և նուազ օգտակար մեր ջանքը: Ամենքնուս սիրտը շարժելու, ամենքնուս քրտինքը միացնելու, ամենքնուս գործը իրարու հետ կապելու, մը ընդհանուր կեդրոն պէտք է, և այդ կեդրոնին ընդհանրական գլուխ անհրաժեշտ է: Արջատի արևը ժուռ կուգայ աշխարհիս վրայ, և մի կողմը խաւարցնելով միւս կողմը կըլուսաւորէ, կարծեմ թէ երբէք Հայ զաւակները իւր ճառագայթներէն չզրկեր. այնչափ ցրուած են հոգագնտին երեսը, իբր թէ երեք մեծ կայսերութեանց ընդարձակատարր քաւառները բուսական չլինէին, գրեթէ ամեն պետութեանց մի կողմը Հայութեան մի նշխար կը գտնուի մնացած: Ամեն լեզու խօսող հայեր ունինք, մինչև իսկ իրենցը չխօսողներ. լեզուն մոռացեր, պատմութիւնը մոռացեր, հայրենիքը մոռացեր, այլ կրօնն են պահպաներ, և Իջման Տեղուոյն հաւատքովը կատարեալ հայ են: Ուրիշ ի՞նչ կարող եմք գտնել՝ նոցա արտին գրաւիչ, նոցա գոյութեանը ապահովիչ, նոցա միաւորութեանը գործիչ:

Պիտի լռէինք կամակար՝ մեր միակ քաղաքնակէտի միացման սկզբունքը կրկնելէն, եթէ երբէք լաւագոյն և արդիւնաւորագոյն միջոց մը ուրիշէն առաջարկուած տեսնէինք:

Իսկ այդ սկզբունքը իրագործելու միակ եղանակ կգրտենմը մեք, գլխոյն և անդամոց յարաբերութիւնները ամրապնդել, արտաքին նշանները քաղմացնել, փոփոխակի առնչութեանց առիթները պահպանել, և վերջապէս զգալի ընել այն միաւորութիւնը որ զմեզ կըկապէ, և ի սէր միաւորութեան չխզճել և չկասիլ ինչ ինչ դսհաբերութեանց առջև ալ: Առաջին ազատուելիքը կեանքն է, և կեանքը գոյութիւնն է. գոյութեան ձևերը կենաց զարգերն են միայն:

Այլ թէ ինչպէս:

Ահա նոր և ընդարձակ ասպարէզ որոյ սահմանէն ներս մշտնելու կըլսիթամ՝ արդարև, Կըլսիթամ՝ ոչ զի համարձակ իօսելէն կըխուսափիմ, այլ զի մասնաւոր խնդիրներու վրայ խօսելու և մանր պարագաներու վրայ երկարելու պիտի ըստիպուիմ, և այս անգամ միայն ընդհանուր տեսակէտով խօսելու նպատակ էի հաստատած. ուստի յարգեմ որոշումն:

Բայց ոչ առանց յիշատակելու թէ յարաբերութեանց մը-
շակուելուն և միաւորութեան զգալի կերպերով ամրապըն-
դուելուն մէջ, մենք լոկ վարէն վեր չեմք խօսիր. իբր թէ
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակներ, ուր ուրեք որ լինին,
պարտաւորութիւն զգան առ Մայր Աթոռն խանդակաթ ցոյ-
ցեր ընելու. այլ և վերէն վար, այսինքն է որ Մայր Աթոռը պէտք
չէ մնռանայ իւր զաւակները, եթէ և սակաւ տասնեակնե-
րով տեղ մը խմբուած գտնուին: Բաւական չէ Ռուսական
գաւառաց վրայ անմիջական Հսկողութեամբը՝ և Օսմանեան
գաւառաց վրայ Կոստանդնուպոլսոյ Աթոռոյն միջնորդու-
թեամբը շատանալ, զի և Պարսկաստան և Հնդկաստան, Ռու-
մանիա և Բուլղարիա, Տրանսիլվանիա և Հելլադա, Անգղիա
և Գաղղիա, Բատաւիա և Սինգապուր, յիշեմ և Ամերիկան
և Սիրերիան, պէտք չէ վրիպին Մայր Աթոռոյ Հսկողութե-
նէն. զի եթէ այն տեղեր այժմէն օրինաւոր Հսկողութիւն չի-
նի, յետոյ բազմաթիւ կորուստներ ողբալու տխուր Հարկին
ներքեւ չեմք գտնուիր: Բայց այդ կէտին վրայ գուցէ վերա-
դառնամք խօսիլ:

Միւս այլ կէտ ոչ նուազ նկատողութեան արժանի Մայր
Տաճարին և Մայր Հայրապետանոցին դիրքն է: Ամեն անձի
Համար նստած տեղը նկատողութեան արժանի է. և մանա-
ւանդ թէ անձն ու տեղը, բնակիչն ու բնակութիւնը սերտ
յարաբերութիւն ունին: Մայր Տաճարին կամարները անապա-
հով վիճակի մէջ են, պատերը զարդ ու նկար կորսնցուցած,
խոնավութիւնն յատակին տիրապետած, Վեհաբանի սրահները
անձուկ, կերպարանքը յոյժ համեստ, զարդարանքն պարզա-
պէս նախնական. իսկ միաբանից բնակութիւնք նախնի միան-
ձանց սովորութեանց յոյժ համեմատ, թէպէտ այլ ևս ժողո-
ւորդը ճգնազգեաց կրօնաւորներ չըպահանջեր, այլ իմաստա-
ղգեաց հովիւներ:

Ով որ զինքն Հայ կղզայ, թէպէտ և երբէք Եջմիածնայ սեմը
տեսած չլինի, տակաւին կըհասկանայ թէ անշուք չկրնար լի-
նիլ Առաքելական Աթոռոյ Մայր Տաճարը, հասարակ չկրնար լի-
նիլ Լուսաւորչեան Գահակալին հայագումար օթարանը: Ահա-
ւասիկ գեղեցիկ առիթ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակաց
իրենց քերթ զգացմանց վկայութեան հաւաստի նշաններ ըն-

ծայելու: Միթէ՞ չեմք գիտեր որ լումաներու հաւաքմամբ ոսկի-
ներու բիւրեր կազմուլ հասարակութիւններ ալ կան:

Այլ Մայր Տաճարի ներկայն և անհրաժեշտ նորոգութիւնն ալ
այնպիսի կէտ մի է, որ կարծէ վրան յատկապէս խօսիլ:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ.

Կ Ր Օ Ն

Աստուած իրան յայտնումէ մարդոց նորա համար միայն, որ
նորանց սորվեցնէ՝ թէ ինչ է Ինքն ու թէ մարդիկ ինչ են պար-
տաւոր անելու. ուրեմն Կրօնն իսկապէս ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ
Աստուածային մի լոյս, որ Աստծուն յայտնումէ մարդոց, ու
կարգի դնում, կանոնաւորում նորանց պարտականութիւն-
ները դէպի Աստուած: Ամենաբարձրեալը՝ թէ յայտնուելովն
աշխարհիս վերայ, և թէ իւր հոգով լցնելովը կարգից դուրս
մարդոց, իւր բռնած ճանապարհների մէջ մի նպատակ միայն
ունի, կամ կարող է ունենալ, այն է՝ ճանաչեցնել ու սուրբ
անել տալ Իւր անունը տիեզերքի մէջ, և հաստատել մի սուրբ,
մի երկրպագելու պաշտօն, որ պիտի մատուցանեն միայն Իրան,
մի պաշտօն, որ միայն Իրան է վայել և պատշաճ:

Կրօնի նիւթի մէջ՝ հնութիւնը նորա այնպիսի մի դրոշմն ու
առանձնայատկութիւնն է, որ մարդուս բանականութիւնը
միշտ մեծապէս յարգումէ. ու կարելի է ասել թէ՝ մի հաւատ,
մի Աստուծոյ պաշտօն, որ առաջին մարդոց կրօնովն է սրբա-
գործուած ու հին ժամանակների մարդոց մաքուր ու պարզ
հոգւովը, շատ հնուց կազմած մի հաստատ համոզմունք է, որ
վկայումէ նորա իսկութեանը: Կրօնի ճշմարիտ լինելը նորա հա-
մար չէ, որ ստութիւնը շատ անգամ չփառաւորուի իսկու-
թեան կերպարանքով և ճշմարտութեան իբր. նոյնպիսի տիտղոս-
ներով. կամ թէ ցոյց տալու համար, որ մարդոց մէջ չկան հին
մոլորութիւններ ու սխալմունքներ, որ կարծես վէճի մէջ են
մտնում ճշմարտութեան հետ իրանց շատ հին ծագումն ունե-
նալու մասին. բայց ով որ ուղղումէ նորա պատմութիւնը հետա-
դօտել, դժուար չէ գնալ, հասնել մինչև նոյա սկիզբն առնելու

ժամանակն ու տեսնել մոլար կրօնի սյն նորութիւնն, որով երեւո՞ւմէ վրան իւր յատկանիշը, որ թէեւ հաստատ մի կրօնի յատկանիշի նման է, բայց աւելի անբաժան է սխալմունքից:

Կրօնն՝ Աստուծոյ՝ երկրիս վերայ ունեցած բոլոր դիտաւորութիւնների նպատակն է, ինչ որ արել է նա այս աշխարհիս վերայ, մարդոց համար է: Ամենայն բան պիտի ծառայէ աշխարհիս ու նորա վերայ ապրող մարդոց մեծանալուն, աւելանալուն և յառաջ երթալուն. առաքինութիւններն և մոլութիւնները, մեծերն ու հասարակ ժողովուրդը, բարի կամ չար պատահմունքները, յաջողութիւններն ու ձախորդութիւնները, առաւորութիւնն ու հասարակաց աղէտներն և թշուառութիւնները, բարձրանալն ու ընկնելը թագաւորութեանց, մի խօսքով, ամեն բան էլ պէտք է գործակից լինի աշխարհիս ու մարդոց կազմակերպութեան ու աճման: Բռնակալները կրօնը մաքրեցին, զանցին իրանց հալածանքներով. անհաւատներն ու ամբարիշտները չափից դուրս աղատասէրներն ու անառակներն իրանց գայթակղական կեանքովն ապացուցին նորա ճշմարտութիւնը և հատատեցին նորա սրբութիւնը, արդարները հաւատոյ վկաններն են. եկեղեցւոյ հովիւները՝ նորա ուսման աւանդապահները. թագաւորներն ու իշխանութիւնները՝ նորա ճշմարտութեան պաշտպանները:

Քրիստոնէական կրօնի սկիզբն առնելու կամ ծագման պատմութիւնը նոյն իսկ աշխարհիս սկիզբն առնելու պատմութիւնն էլ է: Միւս կրօնները, որ պարծեցել են իրանց աւելի հին ծագումն ունենալովը, իւրեանց հնութեան մասին իբրեւ երաշխաւորութիւն տուել են մեզ առասպելախառն զրոյցներ, և իրանք իրանց ոչնչացրել են: Նորոնք աշխարհի պատմութիւնն այլանդակել են անհամար՝ երեւակայական դարերի քաօսով, որոնցից ոչ մի իրողութիւն չէ մնացել ապագայ սերունդին, և որ աշխարհի պատմութիւնն երբէք բանի տեղ չէ դրել: Այս անհեթեթ առասպելների հեղինակները շատ դարերից յետոյ են գրել այս անցքերը, որ մեզ պատմում են: Ամեն բան արդէն ասած, սրճած կըլինիմ, երբ որ ասածներիս վերայ աւելացնեմ թէ՛ այսպիսի առասպելական աստուածաբանութիւնը ստեղծաբանութեան պտուղ է, և թէ այս արուեստի գիւտերն եղան այդ կրօնի ամենահաստատուն հիմն:

Աւետարանը սպորայնել, ու նորա թշնամիների հին հայհոյանքն ընդունել կըլինէր: Եթէ որ այդ ստեղծաբանութիւնները ոգէա ժողովրդի հաւատ համարէինք ու խաւարամիտ մարդոց մի ազանդ: Թէև ճշմարիտ է, որ աշխարհիս կայսրներն ու իշխողներն առաջ չհաւատացին Քրիստոսի տուած ուսմանը, նորա աւետարանին, բայց նորա վարդապետութիւնը պարտաւում էր աշխարհիս տէրերի ոչ թէ իշխանութիւնը, այլ միայն նորանց մոլորութիւնները: Պէտք էր միանգամայն ցոյց տալ աշխարհին, որ Աստուծոյ զօրութիւնը կարօտ չէր մարդկային զօրութեան. պէտք էր ցոյց տալ, որ աշխարհի հաւատ ընծայելը կամ չընծայելը՝ ու աշխարհային իշխանութեան հեգինակութիւնն ու զօրութիւնն անօգուտ էին երկնքից իջած մի վարդապետութեան համար. պէտք էր յայտնուէր մարդոց, որ Քրիստոսի երկնագոյ կրօնը ինքն իրան բաւական էր բոլոր աշխարհիս վերայ հաստատուելու. պէտք էր իմացուէր, որ աշխարհիս բոլոր իշխողներն ու պետերն իրանց հակառակ հրատարակելով Փրկչին ու նորա տուած ուսման ու հալածելով նորա հետեւողներին, պէտք էր հաստատէին միայն նորա վարդապետութիւնը. և թէ՛ եթէ Քրիստոսի քարոզած հաւատն իրան թշնամի չունենար ամենից առաջ աշխարհիս մեծերին, նորան պակաս պիտի լինէր այն գրկխաւոր նշանն ու առանձնայատկութիւնները, որով յետոյ նորանց իւր աշակերտներն արեց, սորվեցնելով մեր Փրկից ու նորա առաքեալներից քարոզած և աւանդած այն ուսումը, որ մարդուս ոչ միայն այս ցաւալից աշխարհիս ամենայն փորձանքների ու ձախորդութիւնների մէջ անփորձ և անստան է պահում, այս աշխարհումն մինչև անգամ երջանկութեան ճաշակը պարգևում, այլև արժանացնում անանց և յաւիտենական երջանկութեան:

Եթէ կայ մի ճշմարիտ կրօն աշխարհիս վերայ, այդ կրօնն ամենից աւելի հինը պէտք է լինի. այդ կրօնը պիտի լինի մարդուն առաջին և ամենախոսկական պարտականութիւնը դէպի Աստուած, որ հաճումէ մեր հոգւոյ պաշտօնն ու երկրպագութիւնն ընդունել և պէտք է պաշտուի. և այս պարտականութիւնը պէտք է նոյնչափ հին լինի, որչափ որ հին է մարդս ինքը. և որովհետև կրօնը կցուած, կապուած է իւր բնութեան հետ, մարդոս այսպէս ասեմ, հէնց կրօնի հետ էլ ծնուած պիտի լի-

նի. և ահա այս է ճշմարիտ կրօնի առանձնայատկութիւնը, որով զանազանուամ է քրիստոնէից կրօնն աւելորդապաշտութիւններից ու աղանդներից: Աշխարհիս վերայ եղած կրօններից դա ամենահինն է: Առաջին մարդիկը ամբարշտութեան պաշտօնի հետեւելուց և իւրեանց համար քարից, փայտից չափողաձևեր տաշել շինելուց առաջ, նոյն Աստուածն էին պաշտում, որ մենք ենք պաշտում: Նորոն էին կանգնում սեղաններ, Նրան էին մատուցանում զսհեր, Նորա բարերարութիւնից էին ակնկալում իրանց առաքինութեան հատուցումն ու վարձատրութիւնը, ու Նորա արգարութիւնից էին սպասում սոսանալ իրանց անհնազանդութեան պատիժը:

Հետեւեալ ամեն մի ազգի, ամեն մի երկրի փուչ բաներն Աստուծոյ տեղ պաշտելու պատմութեանը, ու կոտեսենք, որ տեւել են որոշ թւով տարիներ, սւ յետոյ իրանց աղանդաւորների ունեցած իշխանութեան ու զօրութեան հետ ընկել: Միտքներս բերենք հին աշխարհականների պատմութիւնն՝ ու կոտեսենք, որ նորանք նուաճում էին ազգերի չաստուածներին այդ ազգերին նուաճելու հետ միասին, ու ջնջումէին նորանց հաւատն ու արարողութիւնները, նորանց տէրութիւնը կործանելով: Մի միայն մեր նախնեաց կրօնը պահպանուեց հէնց իւր սկզբից, ամեն աղանդների ջնջուելուց յետոյ էլ կեանք ունեցաւ ու շարունակեց իւր գոյութիւնը. և չնայելով իւր հետեւողների ունեցած տարբեր վիճակներին, միշտ հօրից որդւոցն անց կոցաւ ու մնաց իբրեւ մի նուիրական ժառանգութիւն, ու ժամանակ չեղաւ, երբ նա ջնջուէր մարդոց մոքից:

Աստուծոյ հաւատարիմ ժողովուրդը գրեթէ միշտ անզօր է եղել, նեղուել, հալածուել: Երբեմն գերի լինելով, երբեմն՝ փախըստական, երբեմն՝ հարկատու. հազար անգամ տեսած է, որ Քաղդէացիք, Ասորեստանցիք, Բաբելոնացիք, աշխարհիս վերայ եղած շատ մեծ տէրութիւնները, բոլոր աշխարհս միաբանուել է իւր դէմ, որ բոլորովին ջնջեն, վերացնեն իւր հաւատը: Բայց այն շատ տկար ու անզօր ժողովուրդը, որ նեղուեց ու չարչարուեց Եգիպտոսում, որ թափառեց անապատում, որ ստիպուեց յետոյ իւր երկրից տարագրուիլ ու գերի գնալ օտար երկիրներ, երբեք չըջնուեցաւ աշխարհիս երեսից. մինչդեռ ուրիշ շատ հզօր ազգեր մարդկային վաղաւեր և վաղանցուկ բա-

ների վիճակին հանդիպեցան, և այն ժողովրդի հաւատը միշտ կայ ու կայ իւր հետը, չնայելով, որ գրեթէ ամեն մի դար ամեն ջանք և ոյժ է բանեցրել որ ջնջէ նրան:

Թարգմ. ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱՓԻՐԵԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Թեթւէհէմից երկու վերստ հեռու կայ մի փոքրիկ գաւառ, ուր ձիթենեաց անտառում կանգնած է մի աղքատիկ և կարծես անատէր թուած մանուկ, որ շինուած է յանուն Հրեշտակապետին: «Աւետարեբին Հովուաց»: Ըստ աւանդութեան այդ մանուկը հիմնարկուած է ճիշտ այն տեղում, ուր քրիստոնեայ աւանճաց քաղցրալուր աւետեաց համաձայն, որ տալիս է սուրբն Ղուկաս — «Հովիւք էին ի տեղւոյն այնմիկ բացօթեայք, որ պահէին զպահպանութիւնս գիշերոյ հօտից իւրեանց: Եւ հրեշտակ Տեառն երևեցաւ նոցա, և լիառք Տեառն ծագեցին առ նոսա», և լսեցին նոքա ուրախարար աւետիսը, որ այն օրը ծնաւ Փրկիչը, որ է Քրիստոս Տէր, Դաւթի քաղաքում:

Փրկչի ծննդեան պարագայքը վերին աստիճանի աղքատիկ էին և ամեն բան այդ տեղում ցոյց էր տալիս չքաւորութիւն և ծանր աշխատաւոր կեանք: Պէտք էր որ այդ գիշեր բացուէր երկինքը, լուսադայժաւ երգիչների մեծաձայն փառաբանութեամբ լըցուած: Աստղերը և արածող հօտերը, լուսոյ և ձայների խառնուրդը գիշերային լուութեան մէջ, հաւատացեալ սրտերի ցնծութիւնը — այս բոլորը գոյներ են, որով կարելի է սքանչելի, երկնային և հրաշալի պատկերը նկարել: Բայց աւետարանչի համառօտ և սրտաշարժ պատմութիւնը չէ տեսնում մեզ, որ հրեշտակների երգը լսելի էր և ուրիշներին, բացի չնչին գիւղի անքուն հովիւներից, որոնք ցուրտ և խոնաւ ձմեռնային գիշերով պահպանումէին իրանց հօտը գայլերից և աւաղակներից — նոյն իսկ դաշտում, ուր Փրկչի նախամայրը՝ Հուլի, վշտահար սրտով, ուրիշի արտից ժողովումէր հասկերը և Դաւթի՝ բազմանդամ ընտանիքի եղբայրներից կրտսերը և մանկահատը, արածում էր իւր հօր ոչխարները (Սղ. Հէ, 71):

« Եւ յանկարծակի » աւելացնումէ արժանայիշատակ գիշեր-
րուայ պարագաները պատմող աւետարանիչը, երբ աշխարհը
անտարբեր հոգով չէր ղգում՝ Ազատչի գալստեան մերձենալը
և ծնաւ Քրիստոս, « եղև ընդ հրեշտակին ընդ այնմիկ բազմու-
թիւն զօրաց երկնաւորաց, որ օրհնէին զԱստուած և ասէին.
փառք ի բարձունս Աստուծոյ, և յերկիր խաղաղութիւն, ի
մարդիկ հաճութիւն » :

Կարելի է ակնկալել որ բարեպաշտ քրիստոնէութիւնը նըշ-
նէ այդ տեղը հոյակապ յիշատակարանով և հովուական վայրի
այրը զարգարէ մարմարին և մոզայիքով, դարձնելով նորան
հոյակապ տաճար: Սակայն Աւետաքեր Հրեշտակի մատուռը է
մի հասարակ և անպաճոյճ խորան և երբ անցորդը իջնումէ
ձիթենեաց անտառի դէպի ծմակների խորքը տանող կիսակոր-
ծան աստիճաններով, դժուարին է մինչև անգամ հաւատալ թէ
մարդ սրբաւայրում է գտնւում: Սակայն այդ արտաքին ա-
մայութիւնը համապատասխանումէ զուտ ճշմարտութեան:
Մատրան խեղճութիւնը գլխովին ներդաշնակ է հովիւների աղ-
քատիկ աշխատանքին, և այդ մատուռն էլ Հէնց կանգուն է ի
յիշատակ նոցա հրաշալի տեսեան:

« Եկայք երթիցուք մինչև ցիւթղէհէմ, և տեսցուք զԴնչ է
բանս այս որ եղև. զոր Տէր եցոյց մեզ » ասացին միմեանց հո-
վիւնները, երբ հրեշտակների երգը աստղալից երկնքի լուութեան
մէջ կորաւ: Պէտք էր նոցա բարձրանալ առապար բլուրը և
անցնել Բեթղէհէմի լուսնի լուսով ողողուած այգիներով, մին-
չև գորշ լեռնագօտու կառարը հասնելը, ուր և հանգչումէ
փոքրիկ Բեթղէհէմ քաղաքը: Հէնց ուղիղ լերան գագաթին շի-
նուած էր հիւրանոցը, կամ ինչպէս արեւելքում ասում են՝
խանը:

Ասորական գիւղի խանը կամ կարուանորահը այն ժամանակ
ամենայն հաւանականութեամբ նոյն և նման կըլինէր, թէ ար-
տաքին տեսքով և թէ դիրքով, այժմեան Պաղեստինում՝ եղած-
ներին: Այդ մի ցախ, մեծ մասամբ միայաբկ շինութիւն էր լի-
նում, կառուցուած անտաշ կոպիտ քարից, սովորաբար մի քա-
ռակուսի պարիսպուած շէնք կամ ախոռ, ուր կարելի էր գի-
շերը անոտուններին կոպել և կամարաձև սրահ՝ ճանապար-
հորդների համար:

Սրահի յատակի փռումը կամ լեռնի ինչպէս անուանեն Պաղեստինում, անամնատան մակերևութից երեք աստիճան բարձր էր լինում: Մեծ խանր, օրինակ այնպիսին որի աւերակները տեսնուում են Մինեխում, Գալիլէական լճի ափում, ունենումէր այդպիսի մի քանի սրահ, որոնք իսկապէս փոքրիկ և ցած սենեակներ էին, առանց առաջի պատի: Հասկանալի է որ այդ պատճառով բոլորովին բաց էին և ինչ որ կատարւում էր նոցա մէջ՝ տեսնուում էր խանում եղողներից: Նոցա մէջ չէր լինում անհրաժեշտ և ամենահաստրակ կահկարասիք անգամ: Ճանապարհորդը պարտական էր հետն ունենալ կողինքը, որի վրայ տախտակէս ծալապատիկ նստած կարող էր մի բան ուտել, նախաճաշել և յետոյ նոյն տեղումն էլ պառկել քնելու: Ունենալու էր նաև ուտելու պաշարը, պարտական էր հագալ անասունները և մօտակայ ջրհորից ջուր բերել:

Այդ խաներում մարդ ոչ սպասուում է և ոչ էլ պահանջում ծառայութիւն. վճարումէ մի չնչին բան ծածքի, ապահովութեան և յատակի համար, որի վրայ գիշերը կարելի էր անցնել: Բայց եթէ պատահի որ ճամբորդը ուշը մնայ և լեռնէն բռնուած լինին, այն ժամանակ միակ ճարն է լինում պատուարութիւն անտեսում:

Նստ անգամ պատահումէ Պաղեստինում, որ ամբողջ խանը կամ գոնէ նորա այն մասը, որտեղ կենդանիներն են զետեղւում, ամբողջապէս բնական այր է: Այդ տեսակ անթիւ այրեր կան կեդրոնական բլուրների կրային ժայռերում: Այդպէս էր ըստ երևութին և Յուդայի Բեթղէհէմ — Նփրաթայ փոքրիկ քաղաքում:

Յուստինիանոս փիլիսոփան, Ներբողաբանը, որ ծննդեամբ Սիւքէմից լինելով լաւ ծանօթ էր Պաղեստինին և Քրիստոսից հազիւ մի դար յետոյ էր ապրում, Քրիստոսի ծննդեան տեղն համարումէ այրը: Այդ մասին աւանդութիւնը ի նախնեաց հետէ պահպանւումէ թէ արևելեան և թէ արևմտեան եկեղեցիներում և այդ այն աւանդութիւններիցն է, որոնք թէև աւետարանի պատմութեան մէջ չեն մտած, սակայն պատմական հաւաստիութիւն և վաւերականութիւն ունին: Այդ այրին վրայ այժմ գտնւումէ Ծննդեան եկեղեցին և վանքը. իսկ նորա կողքին մի երկրորդ այրի մէջ՝ եկեղեցւոյ ճարտասան և գիտնական

Հարց մէկը, առաքինադարձն Հերոնիմոս, լատինական Աստուածաշնչի ակահաւոր թարգմանիչը, իւր կեանքի վերջին երեսուն տարին անցկացրեց գիտնական աշխատութեամբ, պահօք և աղօթիւք:

Այստեղ էր գալիս երկրի հիւսիսային սահմաններից, այն է՝ Նազարէթից, որ գտնւում է Ջաբուղոնի լեռներում: Ճմեր-նային ճանապարհներով, Յովսէփը, Նազարէթցի հիւնը, իւր իօսեցեալ կնոջ Մարիամի հետ, որ գտնւում էր յղութեան վերջին օրերում: Զնայած իրենց ազգատութեանը, նոքա երկուսն էլ ծագում էին Ղաւիթ թագաւորի տանից և ցեղից և այժմ հարկադրուած պէտք է անցնէին ոտքով մօտ հարիւր քառասուն վերստ, որ հասնին իրենց մեծ նախահօր քաղաքը, Նախահօր՝ որ դեռ մանուկ հասակում, աղքատ հովիւ, արածում էր իւր հօտը ամայի բլուրների վրայ: Այդ վառարկաբեկ ճանապարհորդութեան, որ ամենեւին չէր կարող նոցա դռերի-կան լինել, մանաւանդ արեւելեան ընդունուած սովորութեանց նայելով, նպատակն էր իրենց անունները իբրեւ Ղաւթի տան անդամ աշխարհագրի (մարդահամար) անցնել, որ և հրամայուած էր Օգոստոս կայսրից: Հռովմէական կայսրութեան, որի մի մասն էր և Հրէաստանը, այն ժամանակուայ քաղաքական վիճակին նայած, բաւական էր հղօրագոյն կայսեր մի հասարակ ակնարկն անգամ որ նորա հրամանը անխափան կատարուէր քաղաքակրթեալ աշխարհի հեռաւորագոյն անկիւններում: Բաւարար հիմունքներ կան կարծելու որ այդ աշխարհագրի առաջին հրամանը հրատարակեց Սենցիոս Սատուռնին. որ աշխարհագիրն սկսեց Պուբլիոս Սուլպիցիյ Քուիրին, երբ սա առաջին անգամ փոխ—հիւպատոս էր Ասորիքում և վերջացաւ աշխարհագիրը սորա երկրորդ փոխ—հիւպատութեան ժամանակ: Հրէական նախապաշարմանց շնորհիւ, որոց ոտնահարութիւնը սարսափելի շփոթութիւն և ապստամբութիւն էր հանում, մարդահամարը կատարուեց ոչ թէ հռովմէական ձեւով, այն է՝ բնակչութեան տեղը հիմք առած, այլ հրէական սովորութեամբ, որ է՝ այն քաղաքում, ուր հնումը այս կամ այն մարդու ընտանիքն էր ապրել:

Հրէաները պահում էին դեռ իրենց ցեղաբանութիւնը և ի վաղուց հետէ կորած ցեղական բաժանմունքների յիշատակը դեռ

պահպանում էին: Ուստի թէպէտ անախորժ և դժուարին էր ճանապարհը, այսուամենայնիւ Յովսէփ ստիպուած էր ուղեւորուիլ Բեթղէհէմ, թերեւս միիթարուելով իւր ցեղական փառաւոր ծագմամբ, որ այժմն նոյն իսկ իշխանութիւնը պիտի ընդունէր, նաև Մեսսիայի մտաւորւտ գալստեան յոյսերով, որին իւր աչքի առաջ կատարուած բոլոր հրաշալիքները տալիս էին անլնկճելի ապահովութիւն և զօրութիւն:

Արեւելքում ճանապարհորդութիւնը դանդաղ է կատարւում և երկարատեւ հանգիստներով: Իսկ այդ ժամանակում աւելի ևս դանդաղութեամբ եթէ, ինչպէս կարելի է ենթադրել հաւանականաբար, երկիրն էլ գտնւում էր ապստամբութեան մէջ, Բէէթթթ քաղաքը, որ 25 վերստ հեռու է Բեթղէհէմից, կամ Երուսաղէմը, որ միայն 10 վերստ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում, վերջին կայարանն էին Յովսէփի և Մարիամոն նշանակած տեղն հասնելուց առաջ: Աշխարհագիրն այնչափ եկաւոր ժողովուրդ հաւաքեց փոքրիկ քաղաքը, որ «ոչ գոյր նոցա տեղի յիջւանին», Յագնած ցերեկուայ ուղևորութիւնից, նոքա տեղաւորուեցան խանին կից այրում, որ ախռատունն էր, խոտի և յարդի վրայ, և այդ տեղ, տանից հեռու, օտար մարդկանց խմբի մէջ, ցուրտ ձմեռ գիշերը, պարագայից մէջ, որ ոչ միայն որևէ աշխարհային փայլից, այլ և ամեն տեսակ յարմարութիւններից զուրկ էր, այնպէս որ չէ կարելի երեւկայել աւելի աղքատ ծննդավայր, ծնունց Քրիստոս:

Ընդ ամենը մի քանի վերստ հեռու այդ տեղից, զառիվայր և առանձին բարձրացած բլրի տափարակին վրայ, այդ բլուրն այժմ անուանւում է Զէբէլ Ֆուրէիդիս կամ «փոքրիկ դրախտային սար», կանգնած էր մեծին Հրովդէսի ամրացած պալատը: Քայց Հրէից ճշմարիտ Թագաւորը, տիեզերաց տրդարադատ Տէրը յայտնուեց ոչ պալատում և ոչ ամրոցում: Արքունի պալատներում նոքա են, որ կրում են նուրբ և թանկագին զգեստ: Անասունների մոտըը աղքատիկ կարուստորահում աւելի ընդունելի տեղ էր Նորա ծննդեան համար, որ եկել էր աւետել, որ ամենամեծ ինքնակալի հոգին անգամ Աստուծոյ աչաց առաջ աւելի թանկ չէ և ոչ ու ելի մեծ, քան վերջին ստրկի հոգին: Նորա, որ տեղ չունէր իւր գլուխը հանգուցանելու և որ կառավարելու էր աշխարհքը նախատանաց խաչի բարձ-

ընթացին վրայից:

Գնալով լապտերի ուղղութեամբ, որ կախուած է լինում սովորաբար չուանով խանի մոքից: Տոլիւնները մտան Բեթղէհէ մի հիւրանոցը և «գտին զՄարիամ և զՅովսէփ և զմանուկն եղբայր ի մնուր»: Բանաստեղծների և նկարիչների երևակայութիւնը հատաւ այդ տեսարանի հանդիսաւոր մեծութիւնը նկարագրելով: Երգեցին նոքա թէ ինչպէս լուսապայծառ հրեշտակները սաւառնումէին այնտեղ, ինչպէս ասույները իւրեանց ընթացքը յամեցուցին, որպէս զի թափեն իրենց քաղցր և հրապուրիչ լոյսը ժպտացող Մանկան վրայ: Պատկերագրեցին նոքա Նորա մնուր—օրօրոցից ճառագայթաւոր ծաղիկ արտափայլումը, որ այնպէս լուսաւորել էր ամբողջ ընակարանը, որ ըստ ներկայ եղողները ստիպուեցան փակել աչքերը այդ հրաշալի փայլից: Բայց այս բոլորը իրողութիւնից շատ հեռու են, Հասարակ Տոլիւնների տեսած փառաւոր մեծութիւնը միայն հաւատոյ աչաց էր տեսաւ: Իսկ ինչ որ իրապէս ներկայացաւ նոցա աչացը էր պարզապէս—Գալիլիայի արհեստաւորը, արգէն անցած տարիքով, երիտասարդ մայրը, որի մասին նոքա և ոչ իսկ գաղափար կարող էին ունենալ որ նա նշանադրուած էր Յովսէփի հետ և կուսական մայր է: Մանուկը գրկում, որին և օգնող չունենալով իւր ձեռքովն էր բալուլում: Խաւարի մէջ ծագող լոյսը նիւթական չէր, այլ հոգեւոր պայծառութիւն. մի երկնային արշալոյս որ այցելեց մարդկութեան և լուսաւորեց միայն մի քանի հաւատացեալ և պարզամիտ սրտեր:

Աւետարաններն էլ, որ միշտ հաւատարիմ են ճշմարտութեան և որոշում են իւրաքանչիւր բառում այնպիսի պարզութեամբ, որ դրոշմն է ճշմարտապատում գրութեան, հասարակ կերպով են խօսում այդ մասին: Նոցա մէջ չկայ այն չափազանց տարօրինակութեանց, խորհրդաւորութեան և հրաշալեաց հեռքն անգամ, որով լի են հրեական աւանդութիւնները սպագայ Մեսսիայի համար և կամ պարականոն պատմութիւնները Մանուկ Քրիստոսի վերաբերութեամբ: Աւետարանների զարմանալի կերպով հակասութիւնը առաջին դարերում գրուած պարականոն աւետարաններին և կամ վերջիններին վրայ հիմնուած աւանդութեանց է ամենազրական ապացոյց իւրեանց պատմական կատարեալ ճշմարտաբանութեան:

Մարդկան մտածմունքները բոլորովին տարբեր են Աստուծոյ գործերից: Նորա Նախախնամութեան մէջ չկայ ոչ շտապիլ և ոչ կտաիլ, ոչ վատտակիլ և ոչ ընդհատիլ, ամենայն ինչ կատարումէ Նա փառահեղ լուսութեան մէջ և Նորա գործերը տեսանելի են խաւարում ծագող խաղաղ լուսով: «Շարժուեցան աստուածային խորհուրդները իւրեանց անչափելի խորութեան մէջ, անհատնում հարստութեանց աղբիւրները բացուեցան, աղբերի աղաւթութեան ժամանակն հասաւ, բայց մարդկային կենաց մակերևոյթի վրայ հազիւ նշմարելի էին ջրի թեթեւ կոհակներ: մարդկային գործերի ընթացքը իւր սովորական կարգով շարունակուեց և իւրաքանչիւր ոք զբաղուած էր իւր սեփական նախագծերով»:

Որքան ժամանակ կոյսն Մարիամ իւր սուրբ Մանկան հետ մնաց այդ այրում կամ անասնոց ախոռում չէ կարելի որոշել:

Թարգմ. ՄԻԱԲԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ծ. ԷԶՄԻՆԺՆԻ ԳՐԵԳՐԵԱՆ

Աղգի պատմութիւնը, նորա կեանքի հայելին է, որոյ մէջ պարզապէս երևումէ այդ կեանքն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ: Ինչպէս աղգի կատարելութիւնը, նոյնպէս և պակասութիւնը ճշգուծեամբ արտափայլում են այդ հայելում մէջ, և տալիս են իրանց ճանաչել, որպէս զի աղգն էլ կարող լինի հոգալ թէ իւր կատարելութեանց զարգացման և թէ իւր թերութեանց ջնջման համար, սոցա վնասակար հետեւանքներից իրան ազատ պահելու դիտմամբ: Որքան այդ հայելին ընտիր է և պատկերը ճշգուծեամբ ցոյց տուող, այնքան էլ աղգի կեանքի տարրներն աւելի պարզութեամբ կերևեն նորա մէջ: Այսպէս ուրեմն, որքան աղգի պատմութիւնն աւելի մըշակուած է, որքան աւելի քննութեան բովերից անցած են աղգի կեանքի ամեն տարրները, այնքան և աւելի պատմութեան օգուտը մեծ է: Անցեալը ներկային խրատ է, և ներկայն ապագայի անօրէնը: Ապագայի համար պիտի աշխատէ ներկայն, իսկ

ոս պէտք է լաւ ծանօթ լինի անցեալին. որպէս զի ազգի անցեալում գործած սխալներն, իւր բոլոր վնասակար հետեանքս ներսով, չգործէ եւ ներկայումս ի վնաս ապագային:

Յայտնի է, որ մեր ազգի պատմութիւնը դեռ շատ քիչ է մը շտկած. մինչև ցայժմ եղած աշխատանքներն այդ մասին, որքան էլ ուստիւ և յարգանք յարուցանելու լինին նոքա մեր մէջ, այդ առարկայի մշակների վերաբերութեամբ, որքան էլ ազգի պատմութեան մշակները պատկառելի և մեծարելի են մեր աչքում. բայց և այնպէս դեռ ևս մեր պատմութիւնը կարօտ է երկարատեւ մշակութեան և բազմաթիւ գիտնական մշակների քրտանց, որպէս զի լինի պարզացոյց և ջինջ հայելի ազգի կեանքի: Մեր ազգի պատմութիւնը լիքն է մութը և յըբացատրուած կետերով, ամբողջ շրջաններ կան նորա մէջ, որոնք բնաւ պարզած չեն, մատենագիրների պակասութիւնից, թողանք այն, որ հազորդուած տեղեկութիւնք և իրողութիւնքն էլ լաւ զտած չեն գիտնական հետազօտութեամբ:

Այս աւելի զգալի է վերաբերութեամբ վերջին դարերի, ազգի անիշխանութեան, ժամանակի, երբ նորա կեանքը քաղաքական կենդրոն չունէր, որոյ շուրջը նա պտտելիս լինէր: Ազգի միակ կենդրոնն այդ ժամանակամիջոցում նորա հոգեւոր իշխանութեան նիստը Ս. Էջմիածնայ Աթոռն էր, որ չկարողացաւ ամուր կապ պահպանել ազգի ընդհանրութեան մէջ, քանի որ ազգը բաժանուած էր բազմաթիւ բռնաւոր տիրապետողների իշխանութեանց մէջ, որոնք միշտ միմեանց հետ թշնամութեամբ վարուելով շարունակ հայոց երկիրը պատերազմների դաշտ և սրածուլութեանց ու յափշտակութեանց ասպարէզ տարին յընթացս դարերի, միևնոյն ժամանակ շարունակ բռնութեամբ գաղթեցնելով ազգի մասերն իւրեանց հայրենի հողից: Նոյն յափշտակութեանց և սրածուլութեանց ենթարկուած է եղել և Ս. Աթոռս հայրապետական, որ բնականաբար այդ պատճառով անկարող գտանուած է, չնայելով իւր բոլոր ցանկութեան և ձգտման, հաստատուն կերպով ազգի ամբողջութիւնն ամուր կապած պահել իւր բարոյական իշխանութեան ներքոյ: Հասկանալի է, որ այսպիսի երեւուն և տատանեալ, ամենայն բովէ որ և է հարուածի ենթարկուելու սպասող վիճակի մէջ կարող չէր անել այն, ինչ որ ցանկանում էր և իւր պարտքն

էր. բայց և որքան արեւ է և որքան պահպանել է ազգի միութեան կապը, այն ևս զարմացման արժանի է, աչքի առաջ ունենալով շարունակ անյաջող և խանգարիչ հանգամանքները, որոնց մէջ նա գործել է:

Պարզ է, որ ազգի այն թշուառ վիճակի հետեւոնքը պիտի լինէր գիտութեանց անկումը նորա մէջ, վանքերի աւերումը, վանքերի, սրանք իրանց պատերի մէջ պարփակուած էին ազգի մտաւոր կեանքը: Այնքան այս թշուառ վիճակը վնասած է ազգի մտաւոր կեանքի համար աշխատող հաստատութեանց, որ նոյն իսկ Սուրբ Աթոռը չունի այսօր իւր մէջ գէթ իւր կաթողիկոսաց գործունէութեան անընդհատ պատմագիրն և ոչ իսկ կարող եղած է նոցա գրագրութեանց և յարաբերութեանց ժողովածուն պահպանել, որովհետեւ յաճախակի աւերածութիւնք ամենայն ինչ ոչնչացրել են: Բայց և այսքան թշուառութեանց մէջ էլ, որոնք գուցէ ուրիշների համար անտանելի լինէին, Հայ ազգն իւր տակուն և գիմացկուն բնաւորութիւնը ցոյց է տուած: Այս երեքուն և թշուառ վիճակի ժամանակն էլ երեւում են ազգի մէջ եկեղեցական և աշխարհիկ անձինք, սրանք օգուտ քաղելով շատ կարճատեւ հանգստութեան բոպէներինց աշխատում են ազատել ազգը յուսահատութիւնից և պահպանել գէթ իրանց նախնեաց աւանդածները, բազմաթիւ օրինակներ արտագրելով այն մտաւոր երկերից, սրանք նոքա աւանդել են: Ահա այս ձեռագիրներին կցած են յիշատակարանք, որոնց մէջ արտագրուք կամ արտագրել տուողք, յաճախ յիշում են և իրանց ժամանակակից անցքերը, որոնք կամ ազգի ընդհանրութեան և կամ սորա մի մասի գլխից անցել են, յաճախ էլ այն բնական պատուհասները, որոնք հասել են նորա վերայ:

Ուստի և այդ յիշատակարանները, մատենագիրների պակասութեան և սոցա անկարողութեան պատճառով ազգի ամեն մասերի մէջ պատահածներն իրանց գրութեան նիւթ անելու, բաւական կշիռ կարող են ունենալ մեր ազգի վերջին խաւար գարերի պատմութեան համար, նորան նիւթ մատակարարելով:

Յայտնի է, որ ամենից մեծ ժողովածուն, Հայ ձեռագիրների գոնուում է Ս. Աթոռիս գրադարանում: Ահա այս գրադարանի դռները նորին Օծութեան Վեհափառ Հայրապետի հրա-

մանով բացուեցան Արարատի խմբագրութեան համար, որպէս զի նորա մէջ բովանդակուած կարեւոր նիւթերը, որոնք վերաբերում են հայ ազգի անցեալ կեանքի բացատրութեան, տակաւ առ տակաւ, գէթ իբրեւ հում նիւթեր հրատարակուին և միջոց տան ազգի գիտնականներին որքան հնար է լաւ մշակելու ազգային պատմութիւնը գիտնական հետազօտութեամբ:

Խմբագրութիւնս առ այժմ՝ Արարատի մէջ «Ա. Էջմիածնայ Գրադարան», բաժնում կսկսի հրատարակել այն պատմական նիւթերը, որոնք կերեւն ձեռագրաց յիշատակարաններում և որպէս զի այդ աշխատանքի մէջ մի կարգ պահպանուի, ձեռագիրները բաժանել էնա դարերով: Կսկսի իւր աշխատանքը մեր դարին կից 18րդ դարից, այն է 1700-ից մինչև 1800 ը: Այս դարուս մէջ արտագրուած բազմաթիւ ձեռագիրներից միայն 111 ը յիշատակարան ունին, որոնց ցանկը քաղած է գրադարանի ձեռագիր մայր ցուցակից, որ իւր մէջ բովանդակում է շատ աւելի ձեռագիրների անուններ, քան 1863 թ. Թիֆլիզում հրատարակած «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի»: Իրաւ է, դժուար է գրտնել պարի, որոյ ընթացքում արտագրած ձեռագիր չլինէր, բայց ձեռագիրների շատերը յիշատակարան չունին: Տարի է եղել, երբ արտագրիչներն աւելի քրտինք են թափել ձեռագիրների թիւը բազմացնելու վերայ, և եղել են սակաւ տարիք, որոնք երաշտ են եղել նոցա համար: Այսպէս զորօրինակ 1700 թուականից միայն երկու ձեռագիր յիշատակարան ունին. 1701 թ. միայն երեքն, իսկ 1706 թ. հինգ և այլն: Խմբագրութիւնս կսկսի կարգաւ յիշատակարանները ժամանակագրական կարգաւ և կհրատարակէ նոցա մէջ բովանդակուող կարեւոր նիւթերը կամ նոյն իսկ յիշատակարանների խօսքերով և կամ նոցա բովանդակութիւնը կհանէ, նայելով թէ որն աւելի յարմար կտեսնէ: Խմբագրութիւնս եթէ կարող հղաւ և բացատրութիւնք ու ծանօթութիւնք էլ կդնէ. իսկ եթէ այլք նոյն աշխատութիւնները քաշելու լինին և քարեհանին իրանց գրուածքն ուղարկել խմբագրութեան, սա ամենայն ուրախութեամբ կհրատարակէ Արարատի հետեւեալ համարներում:

Խմբագրութիւնս զանց չի առնիլ հրատարակելու և նախ-

Նեայ երկերից անտիպ մնացած ընտիր աշխատութիւնքն էր
գիտութեանց որ ճիւղին էլ նորա վերաբերելու լինին: Այս
պիտիք են հին թարգմանական ճառեր, հայ ինքնաւորոյն հին և
նոր ճառախօսութիւնք, վկայաբանութիւնք, պատմական գը-
րուածքներ, իմաստասիրական և քերթողական երկեր, գործ-
ածութիւնից դուրս մնացած շարականներ, գանձեր, և ա-
ղեր և այլն:

1700 թուականին գրած ձեռագիրներից մէկն է Մաշտոց
որ արտագրած է Կարս քաղաքում Թորոս երէցը, Նահապետ
կաթողիկոսի ժամանակ: Նա համառօտ կերպով յիշում է իւր
ժամանակի գաղութիւնն ասելով. «Յիշեցէ՛ր զիս զմեզո՛ր զա-
ւաստեալս զի ինչո՞ւն է և զառն ժամանակն էր ի գրեթէ արա-
(արգեօք) Բրիտան Լաւրաւան մէջ խաղաղութիւն պահել
պիտանէից »:

Այս խօսքերը յիշեցնում են Սուլէյմանի որդու Շահ Հիւսէյ-
նի թագաւորութիւնը Սպահանում, Հիւսէյնի, որ թէև ուսեալ
բայց մի փափկասէր, վատշուէր, կերուխումի և ղրօսանաց
անձնատուր անձն էր, որոյ բոլոր գործունէութիւնը կայա-
նում էր բազմաթիւ կանանց հոսարակութեամբ ժամանակ
անցնելում իւր Ֆահրաւստ ուղաւորում, որ կանգնել էր Սպա-
հանի մօտ, հարաւային կողմում, շրջապատելով այն դրախ-
տանման պարտէզով: Այս շահի թոյլ կառավարութեան ժա-
մանակ նահանգները նեղւում էին կառավարիչներից, որոնք
կեղեքում էին մանաւանդ քրիստոնէից: Այս շահի ժամանակն
էր, որ Աղւանք Մահմուդի առաջնորդութեամբ ապստամբե-
ցան, առան Սպահանն և գտհընկէց արին շահ Հիւսէյնին, ի
միջի այլոց յափշտակեցին և նոր Զուղան:

— №2373 ձեռագիրն, որոյ արտագրութիւնն սկսած է Կ.
Պոլսում և չորս տարուց յետոյ աւարտած է Սպահանում (Շօ2)
Սանտար գետի մօտ, իւր առաջին երեսում բովանդակում է
երեք տեսակ ծածկագիր, որոնք երեւի գործածելիս են եղել
մերայինք գաղանի նամակներ գրելիս միմեանց, որովհետև Մես-
րովբեան նշանագրերն ամենքի համար դիւրնթերցանելի են:
Առաջին տեսակ ծածկագրերն հաւանաբար, երկրորդը նշանա-

Թեան մեծ գմբէթն և սպիտակացուցին բովանդակ զներսն և ամենայն ազգ զիւր տեղն և զվիճակն, որ ի սուրբ Յարութեան նոր նորոգեաց, որ և մեք լայնացուցաք զքարեայ սանդուխտն և բարձաք ի վերնատանէն զչորեքանկիւնի սիւնն և ի տեղի նորա կամար ձգեցաք և պայծառացաւ վերնատունն մեր և խորանն և սեղանն շքեղացաւ: Եւ այլ խցերք և պատուհանք ի ներքոյ և ի վերն, մանաւանդ ի Խաչգիւտը զսուրբ Լուսաւորչայ եկեղեցին վերնատնօք զարդարեցին և զհողաբլուրն որ ի յէջս յաջակողմն անդիտոյն էր մինչև ցառեքն (առաստաղ) բարձին և այլ բնօրում աշխատութիւնս, զոր կրեցին թէ ի Ստամբուլ հայրապետն սուրբ քաղաքիս Գրիգոր վարդապետն և պատրիարքն Յովհաննէս վարդապետն և թէ աստ ի սուրբ քաղաքս ոստիկանն (փոխանորդ) նոցա յեղբայրն իմ Հաննա Յովհաննէս վարդապետն և Ֆրեմն իմ (եղբայր) Պօղոս վարդապետն, զոր Տէր Աստուած զվարձս փոխարինացն հազարապատիկն տացէ նոցա և իմ մասն ընդ նոսա լիցի: ամէն:

Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի ժամանակ Ս. Երուսաղէմի Հայոց մասը, նոյնպէս և Ս. Յակոբայ վանքը շատ տխուր չիճակի մէջ էր, որովհետեւ մինչև 1717 թ. բաւական ժամանակ Կ. Պոլսի և Ս. Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը միացած գոլով, նոցա տեղակալք (մեծ մասամբ աշխարհականք) կառավարումէին Ս. Յակոբայ վանքն և միաբանութիւնը: Սոքա վանքի վերայ նայումէին իբրեւ կառավարւ առած կալուածքի վերայ, ուստի աշխատումէին միայն իրանց շահը որոնել, թէ վանքի արդիւնքն իրանց սեպհականելով ու շարժական կայքերը ծախելով ու թէ կալուածքները գրաւ դնելով: այնպէս որ վանքը ընկաւ ծանր պարտուց տակ և պարտատէրերը կամենում էին թէ վանքն և թէ կալուածքները ծախել տալ, միայն Յովհաննէս վարդապետն Բաղիշեցի (այսպէս Պատրիարք Կ. Պոլսւյ Կոլոտ մականուանեալ) իւր երաշխաւորութեամբ դադարեցրեց վաճառումն Հայոց սեպհականութեանց Երուսաղէմում և գնալով Կ. Պոլիս պատրիարգացաւ և Երուսաղէմին օգնելու և իւր երաշխաւորութիւնը կատարել կարողանալու համար ընտրել տուեց Երուսաղէմի պատրիարք Ս. Կարապետի վանուց վանահայր Գրիգոր վարդապետին (շղթայակիր): Սոքա երկուսը միասին ամեն կերպով աշխատեցին ժողովարարութեամբ վճարել Երուսաղէմի պարտքն և մի և նոյն ժամանակ Երուսաղէմացի Յովհաննէս (Հաննէ) վարդապետի և Պօղոս վարդապետի ձեռքով կատարեցին վերոյիշեալ յիշատակարանում յիշուած նորոգութիւնքն և շինութիւնքն Երուսաղէմում: 1721 թուին և

Գրիգոր պատրիարքն եկաւ Երուսաղէմ՝ ուր շատ շինութիւններ արաւ:

№ 647 ձեռագրի, որ գրուած է ՌՃՀԴ թուականին Հայոց (1725 Փրկչական թ.) և ժողովածու է քառածալ նօտրգիր, արտագրողը Մարտիրոս Սարկաւազ ոմն է, Արևելից, այն է Արարատեան երկրից և գնացած Երուսաղէմ: Ուխտաւոր Մարտիրոս Սարկաւազը, որ կազմել է ժողովածու գիրքը, գրում է յիշատակարանում:

«Ելի յարևելեան երկրէն ի յԱրարատու տանէն Հայոց, գիւղաքաղաքէն Կարբու և բազում փափագանօք եկի ի սուրբ և Աստուածակոխ քաղաքս Երուսաղէմ ուխտի սուրբ գերեզմանին Աստուծոյն մերոյ և սրբոյ ամենօրհնեալ Աստուածածնի և սրբոյն Յակովբայ արիւնշաղախ գլխոյն: Ապա շարունակում է «Եւ եկեալ ի սուրբ տեղիս տնօրինականաց և յետ յարութեան զատկին և ես մնացի ի սուրբ Յակբ իրրե միաբան և ծառայ, վասն երկրին Արարատեան յոյժ զօրաւոր տարակուսի (խոռվութեան) վասն զի յոյժ և կարի նեղութեան մէջ էր ազգն Հայոց վասն զօրացն Տաճկաց, զոր (աղքն Հայոց) ի քառ կուսէ պատեալ յարևելեան կողմէն Միրվէիզն, որ այսմ ատենիս առեալ էր զԹախտն Պարս/ց, որ է Իսպահան և զՇահն սպանեալ և զորդին փախստական լեալ ի Թարեզ, և ի Տիւսիսային կողմէն Լակլին, որ էր Օզբէկ, որ աղքս Հայոց բազում գերեաց և զեկեղեցիս քակեաց, որ յոյժ դահիճ էր ազգաց քրիստոնէից և զբազումս ի վարդապետաց սպանին և զբազումս կիսամա արարն և ի յարեմուտէն Օսմանլուն յարեաւ ի վերայ երկրին Արևելեան, իդև աղքս Հայոց իրրե գառինս ի մէջ գայլոց, եւ սա (Օսմանլուն) յոյժ գերեաց ազգս մեր՝ զլուսաւորչածին երամս, որպէս զոչխար վաճառէին զհոգիսն բանական իրրե զանբան և ոչ խնայէին: Եւ բերեալ ի Ստամբուլ զոմանս վաճառէին Հայոց և զոմանս Տաճկաց, բայց այլ ազգք քրիստոնէից էառ և ոչ մի, Յունաց և ոչ Ֆրանգաց, Տառապեալ ազգս մեր տեսեալ զայսպիսի նեղութիւնն—վաճառականք և ի միջին Ստամբուլցիք բազումս գնեցին, որ և հատեալ ճար գնելոյ, Այլ թէ զոր ինչ գործեցին ի մէջն երկրին թուղթ և թանաքով չէ կարելի պատմել: Բայց սուրբ և հուգեաւոր վանորայքն Հայոց զինչ եղեն՝ զմիաբանս զոմանս սպանին և զոմանս գերեալ վաճառէին և ոմանք փախստական ի ծիրպս վիմաց սովամահ մեռանէին: և վանորայք իրրե զաւեր մնացին, մանաւանդ սուրբ Աթոռն Էջմիածին. Հայրապետն մեր, Աստուածատուր Կաթուղիկոսն փախստական լեալ ի Աստապատ և եգեալ ի տեղի զՈւստափ վարդապետն Կարբեցի, որ էր առաջնորդ Սաղմոսավանից (այժմ աւերակ) և որ իմ գրողիս հօրեղբայր էր»:

Յետոյ յիշատակագիրը պատմում է մի թշուառ դէպք, որ տեղի

է ունեցել նորա ճանապարհորդութեան ժամանակ. այն է՝ ուխտաւորներ, տանող նաւի կործանումը: Ստամբուլից բաւ սովորութեան ամ յամէ Երուսաղէմայ նաւը ուխտաւորներ բերումէր և այս անգամ նաւի մէջ եղած են 200 Հայ և 100 Յոյն (Հոռոմ) ուխտաւորներ, այլ և շատ տաճիկ նաւաւարք: Ալէկոծութեան ժամանակ սոցանից ըստ ասութեան միայն 2 Հայ, 2 յոյն և 5 տաճիկ ազատուել են, որոց ինքը, տեսած չէ: Ինքը Մարտիրոս սարկաւազն ազատուել է, որովհետեւ երբ նաւը խարխիւ է ձգել Իզմիրի առաջ Երեմիա վարդապետը Ստամբուլի նրոն ուղարկել է Իզմիր քաղաքը, որ իմանայ թէ ուխտաւորք այնտեղ էլ կան թէ ոչ և եթէ կան, նրանց էլ նաւը բերէ: Բայց սարկաւազ Մարտիրոսը վերադառնալով նաւահանգիստը նաւը չէ գտնում, որովհետեւ հովը քշել էր նրան և ալէկոծութիւնից նաւը խորտակուել, որոց հետ և Մարտիրոսի ինչքը ընկղմել: Ուրիշ նաւով ինքը հասնումէ Երուսաղէմ, ուր մնումէ իբրև սարկաւազ և ծառայ և արտագրումէ վերաիշխալ Ժողովածուն (ինչպէս ինքն ասումէ) « Ի սուրբ Յարութեան աշխարհամարտի Դէշն, ի յարեմսեան կալն Գ'րեղմանին Քրիստոսի, ի փոքիէ խոյն Ասորոց, որ այժմ Հայոց Յեւան է վան պարսոց նայա, իբրև Գրեման. Բայց և այնպէս նոքա մ' յամէ Գալիս էն յոխար և յերբեպագոմեան » :

Մարտիրոս արտագրիչը յիշումէ, որ 1721 թուականից սկսած Հայաստանը մեծ թշուառութեան մէջ է ընկնում, որովհետեւ չորս կողմից թշնամիք անհանգստացնում են երկիրը: Արևելքից եկող թշնամի կոչում է Միրվէիզին, որ ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, միայն Աղուանից աղբը Պարսից գէմ ապըստամբեցնող իշխանն էր. իսկ Պարսկաստան նուաճող և Սպահան քաղաքն առնող Պարսից թախտն (գահը) յալիշտակողը նորա որդի Մահմուտն էր, որ 1722ին իբրև զօրավար Աղուանից, տիրեց Պարսկաստանին, Շահ Հիւսէյնին գահընկէց անելով և շատ նեղութիւն տուեց հարկապահանջութեամբ Հայերին, մահաւանդ նոր Զուղայի բնակչաց: Մարտիրոս Սարկաւազը որդու դործը հօրն է տուել կամ Միրվէիզ ասելով կամեցել է բոլոր Աղուանները հատկացնել, որոց ապստամբեցնողն էր Միրվէիզ:

Յայտնի է, որ Պարսկաստանի խռովութեան միջոցին Ազոուսն ից անպատմութեան, յարձակման և տիրապետութեան ժամանակ, Օսմանցիք Սուլթան Ահմետի հրամանով 1723 ին մեծ զօրքով տիրեցին գրեթէ ամբողջ Հայաստանին, առին Նրեան, Նախիջևան, Դանձակ և Թաւրէզ, որոնք մնացին նոցա իշխանութեան ներքոյ Թամազուլուի խանի (Նատր Շահ) ժամանակ, Այս արշաւանքի ժամանակ Օսմանցիք բազմաթիւ հայ գերիք տարան Կ. Պոլիս, թէ Հայաստանի Պարսից և թէ իրանց մասից, ու վաճառուով էին այնտեղ: Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը Կ. Պոլսի, ինչպէս և շատ հարուստ հայեր՝ մի մասը այն գերիներին թափեցին դրամով:

Նոյն ժամանակ և լեկզիք, խառն այլ լեռնականաց հետ յարձակեցան 1223 ին հիւսիսից և յափշտակեցին Շիրուանն ու Հայաստանի հիւսիսային գաւառները մինչև Գեղամայ ծովը, որոց Հայերը հազիւ կարողացան արտաքսել Յովհաննէս իշխանի անաշնորդութեամբ:

Ձ 1375 Զեռագիրը Մեկնութիւն է Գործոց Աւաքելոց եփրեմի և Ոսկերեքանի, որ ի մի հաւաքել է Որոսնեցու աշակերտ Մատթէոս վարդապետը: Սորա յիշատակարանը հետեւեալն է.

«Արդ գրեցաւ մեկնութիւն գրոցս ՌՃՂԴ թվին ի Յանապատն սորբա Լուսաւորչի, ի թագաւորութեան Պարսից Նատրի Շահի. և ոմանք ասին Թահմազ Ղուլի. Եւ սա յոյժ մեծացաւ զօրօք, Զի եկն ի յաշխարհէն Խորասանայ և էառ Շահաստան, և կոտորեաց ազգ և ընտանիքն Շահին իսպառ, ևս յետոյ Շահ Թամազին կալաւ և էսպան զնա. և սկսաւ կոտորեաց Օսմանլուն, ի Համազանայ մինչև Դամուրղափուն. զամէնն էառ քաղաք և գաւառք և զօրք Օսմանաց, զի որն կոտորեաց փաշայիւ, և որ փախստական արար գնացին ի յերկիրն իւրեանց. Եւ այս Շահնատիրս բազում զօրօք դարձաւ և զնաց ի յերկիրն Հընդըստան և էառ զնա, և հարկատու արար իւրն: Եւ Օսմանցիք բազում զօրօք եկն ի վերայ սորա թէ ևս կրկին առցէ ի յերկիրս յարեւելան: Եւ այս Շահնատիրս բազում զօրօք եկն ի Մուրատ թափէն, զի Օսմանցի վէզիրն և բազում զօրօք եկն ի վերայ սորա, որ Քօֆոր Օղլի կոչէին. և զսորա յաղթեաց և կոտորեաց զօրքն և զինքն ըմբռնեցին և սպանին: Եւ անցեալ այս ժ. ամաց. Զի ևս եկն Ղարայ վէզիրն որ անուամբ Նկան կոչէին և զնորա կոտորեաց զօրքն և զինքն սպանին, և զբազումս զօրաց նորա ձեռնակալ արարին և Խորասան գերի տարին: Ն սև յոյժ նուաղեաց ազգս Հայոց վասն հարկապահանջութեան սորոս, և բնաւք ոչ մնաց գիւղ գաւառք, և ոչ սպարանք, և զամենեկան ցրուցան եղեալ, նա և ոչ մնաց վանք և յանապատ

վասն ևս հարկապահանջութեան: Եւ այս ևս կամեցաւ ընկենուլ սրբազան
 գերընտիր Սաթուղիկոսն ի յաթոռէն իւրմէ, իսկ վասն թէ ևս հողոպտէ
 Սուրբ Էջմիածնայ գոր ինչ կայ ի միջի նորա: Եւ սրբազան գերընտիր
 Տեառն Ղազար Սաթուղիկոսի սուրբ մարտիրոսն աղօթքն: ոչ կարաց ըն-
 կենուլ Քառ ի յաթոռէն, այլ առեալ գրամ, զոր ինչ կամեցաւ: վասն որոյ
 այս դառնաշունչ ժամանակիս յոյժ նուազեցաւ զամենայն յերկիրս, գրի-
 թէ զօղուլ ուշադն իւրեանց ձեռքն վաճառէին, և գնօղ ոչ գոյր թէ
 գնեսցեն, այլ կին զորդիս, և դուստրս թողէին փախչէին այլ երկիր: վասն
 որոյ զի որ տառապեցոյցն նոյն ողորմեացի: և Տէր աշխարհիս խաղաղու-
 թիւն տացէ: Եւ այս եղև վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: առ այս գրե-
 ցաք: և դարձեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ Քրիստոսասէր ընթերցողք, ո՛վ որ
 հանգիպիք ամս սուրբ տառիս, կարգալով կամ օրինակելով, միով հայր
 մեղայիս յիշեցէք առ Քրիստոս, և Աստուած ողորմի ասացէք զգծօղ
 սորա Յովհաննէս ի Մուսամաճեալ երիցուն, և զճնողն իմ՝ Տէր Յովհանն
 և Մարինոն: Եւ կողակիցս իմոյ Գալղատէն, և քերցն իմ Թամամն,
 Հովսիսիմէն, Գայիանէն և Նղիսարեթն: Եւ զհանգուցեալ առ Քրիստոս
 որդին իմոյ Ծերունին: Մանաւանդ և ամենայն արեան մերձենաւորացն
 իմոց: ո՛վ որ ընթեռնուս զսա լի յօժար սրտիւ ողորմի ասացէ: Աստուած
 իւրն ողորմեացի ի միւսանգամ գալստեանն իւրոյ, Ամէն եղիցի: Արդ՝
 միւս ևս պատմեմ հոգւոյս սիրելեացդ իմոց: այս վերագրեալ Շահնատիրս
 արարեալ չարութիւն ի վերայ Աշխարհիս: Զի ևս ժողովեաց հայոց և
 տաճաց ընդում տղայք և արար իւր զուլ, նօքար և թօփշի, այս ևս
 կսկիծ էր միամտաց և աղետաց: Եւ միւս ևս ժողովեաց հայոց միայն
 տղայք և աղջիկներ ժԲ տարոյ աւելի կամ պակաս պատկեալ ետուր մէկ
 զմէկու և զամենն ուղարկեաց Խորասան: Եւ այս ևս յոյժ դառն կսկիծ
 էր ի վերայ աշխարհիս, ևս միւս ևս հայոց աղգէս յամենայն տեղաց բա-
 զում: քրիստոնեայք տանով և օղուլ ուշադով անհամար ժողովեաց և ու-
 ղարկեաց ևս Խորասան, և անդ է ի յերկիրն Մաշտո որ կան բնակեալ:
 Եւ այս վերստին կսկիծ եղև մինչև անդ հասանել և շատք կոտորուեցան
 ձանապարհն, արք կանայք, տղայք և աղջիկներ: Ապա զայս ևս քանի
 լալով, որ չուի կապեաց զամեն յերկրի՝ յոյժ լալով, զի ոչ կարէին տալ
 զի ծանր էր բռն, ցանգ ունելով ոչ կարէին տալով ագեցուցանել զնա,
 զինչ որ ցանէին զամենն իսպառ, կալին տանէին և տիրոջն ոչ մնայր հատ
 մի: յետ նորա ապրանքն ոչ բաւականանայր տալով այլ որդիս և դուստրս
 վաճառէին և զրամ տային մնացելոյն բեռին: Եւ վասն այս պատճառի
 ցրուցան եղեալ փախեան յօտար յերկիր: Այս ևս խիստ յոյժ կսկիծ ե-
 ղև ի վերայ երկրի զի անթուելի չարչարանք եղև քրիստոնէից և տաճ-
 կաց: Զի ևս այս եղև վասն ծովացեալ մեղաց իմոց: Դեռ ևս կա այսմ ժա-
 մանակի Շահնատիրս թագաւոր վասն ծովացեալ մեղաց իմոց, զոր Տէր
 Աստուած ազատեցէ զմեզ ի ձեռաց սորա ամենայն սրբոց աղօթիւքն,
 ասացուք ամէն: Եւ գրեցաք Սուրբ տառս այսմ չարաշունչ ժամանակիս:

Ի խնդրոյ շնորհազարդ բարունւոյ և ճգնազգեսց Անտօն վարդապետի իւրոյ վայելումն որ է Առաջնորդ և Հայրի Սուրբ Լուսաւորչի աստուածարնակ յանապատիս. Զոր Տէր Աստուած զսորա կեանս ընդ երկայն աւուրս արասցէ ամէն .

Այս յիշատակարանում յիշուած նեղութիւնք, որոնք քաշել է Հայոց ազգը, Նադր Շահի ժամանակուան են, որովհետեւ ձեռագիրը գրուած է 1715 ին. իսկ Նադր Շահը թագաւորեց 1736—1747 թուականը Քրիստոսի Այս Նադրը, որ անցեալ դարի նշանաւոր աշխարհակալն էր Ասիայում և քանդեց Մեծ Մողոյի կայսրութիւնը շնորհապատումով, հասարակ ծագումից էր, Քարու քաղաքի գիւղերի մէկից, հայրը թաղիք շինող էր, իսկ ինքն ուղտապան. բայց յետոյ աւաղակապետ դառնալով, նշանաւոր խումբ կազմեց և երբ Աղուանք տիրել էին Պարսկաստանի մեծ մասին, գահընկէց արել Հիւսէյն Շահին Սեֆիի ցեղի ու բոլոր նորա ցեղը կոտորել, նորա մի որդին, Քահմազը, Միզանդարանի գաւառում պահպանել էր իւր անկախութիւնն և անուանում էր իրան օրինաւոր թագաւոր Պարսից, սորա մօտ Նադրը ծառայութեան մօտաւ, զանազան ինքնազուլիս դարձած գաւառապետների ընկճեց Քահմազի իշխանութեան ներքոյ, որոյ համար և ստացաւ սպարապետի պաշտօնն ու Քահմազ - զուլի անունը, որեւ պահպանեց մինչև իւր թագաւորելը։ Սա Աղուաններին յաղթելից յետոյ Քահմազ - շահին տարաւ Սպահան և բոլոր Պարսից վերայ թագաւորեցրեց։ Իսկ յետոյ Քահմազին գահընկէց արաւ նորա զեղիս կեանքի համար և նորա որդուն երրորդ Աբաս - շահին թագաւորեցրեց, որ մանուկ էր և ինքն իբրեւ իննամակալ կառավարումէր տէրութիւնը։ Իսկ երբ մանուկ Աբասը վախճանեցաւ և Սեֆիի ցեղը վերջացաւ ինքը թագաւորեց բոլոր Պարսկաստանի վերայ Նադր Շահ կամ Շահնադիր անունով։ Աշխարհիս ամենամեծ բռնաւորներից մէկն էր և մանաւանդ իւր կեանքի վերջին տարիները նրան մի տեսակ գազանական զգացմունք և ագահութիւն տիրեց։ Ամենածանր հարկապահանջութեան ենթարկեց իւր հպատակներին և իբրեւ բռնաւոր կասկածոտ էր շատ, որովհետեւ ատելի էր նոյն իսկ իրանց Պարսիկներին։ Երեւի այս է պատճառը, որ ինչպէս վերոյիշեալ ձեռագրի արտագրողը գրում է. «Ժողովեաց Հայոց և Տաճ-

կաց բազում տղայք և արսր իւր զուլ, նօքար և թուփի, ինչպէս երբեմն Օսմանցոց Օրխան սուլթանը քրիստոնեայ մանուկներին կազմեց Նիւիէրինների գունդը:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԾԱԾԿԱԳԻՐ

Մեր այս 19րդ դարի սկզբում, երբ ամբողջ Եւրոպան դղրդում էր Նապոլէոն Ա. ի ոռքերի տակ, Հայ ազգը՝ Պոլսից մինչև Մոսկովա, Աթլարխանից մինչև Պարսկաստան և Տաճկաստան զբաղուած էր Կաթողիկոսական վէճերով, որ մեր պատմութեան մէջ յայտնի են «Դաւիթ—Դանիէլեան Կռիւ» անուամբ: Այդ կռուի վերաբերութեամբ բացի բերանացի աւանդութիւններից ունինք և շատ մեծ գրաւոր Նիւթ, անթիւ նամակներ՝ թէ մասնաւոր մարդկանց մօտ և թէ դիւանատանց մէջ, պաշտօնական գրութիւններ և այլն: Այդ Նիւթի մի մասը հրատարակուած է արդէն, բայց անտիպ մնացած, մութ և նոյն իսկ գլխովին անծանօթ կէտեր դեռ շատ կան:

Ընթերցողը որպէս զի ըմբռնէ այդ գրաւոր փաստերի հրատարակութեան և մշակման կարեւորութիւնը, պէտք է յիշէ որ Դաւիթ—Դանիէլեան կռիւը լոկ պարսկական բռնութեանց, պատիժների, ծեծ ու բանտի և սպանութեանց պայքար չէր, այլ դարագլուխ մեր նոր պատմութեան, մի ահագին վէճ երկու կուսակցութեան մէջ, որին մասնակցում էին ոչ միայն բոլոր Հայ ազգը, այլ և մեզ տիրող երեք մեծ պետութիւնները: Ամենամեծ գործողն էր այդ բոլոր եղելութեանց ընթացքում Ներսէս Աշտարակցին, որի կողմը (Դանիէլեան) և վերջի վերջոյ տանում է յաղթանակը: Էջմիածինը աւերուեց այդ կռիւների ժամանակ, կողոպտուեց, միաբանները ցրուեցան, շատերը ծեծուեցան, կաթողիկոսները կրեցին բանդ և պատիժ, տեսակ տեսակ անպատուութիւններ, պարսկական ճաշակով: Կուսակցութիւնները չէին խնայում ամեն ճիգ և ջանք հակառակորդներին որսալու, թակարդի մէջ ձգելու, լրտեսելու և վնասելու համար:

Եթէ մարդկային կեանքն անգամ ապահովի չէր, իւր մնաց

նամակների գաղտնիքը և ընդհանրապէս գրաւոր յարաբերութիւնները: Տիրող կողմը բռնում էր հակառակորդների գրերը, բաց անում առանց որ և է խղճահարութեան և պարունակութիւնը իմանում: Պատիժները թափւում էին անձրեւի նման: Միւս կողմից լռելն էլ անկարելի էր: Եթմիաճնիյ դուրս ելած կամ պարսպի մէջ փակուած կուսակիցները միմեանցից պէտք է տեղեկութիւն, խորհուրդ և օգնութիւն ստանային: Այս նպատակի համար էլ գործ էին դնում ամեն միջոց: Նոյն իսկ վանքից և յաղթող հակառակորդների ճանկերից փախչելու փորձեր եղան:

Ահա այսպիսի մի նեղ ժամանակ հնարուեց այն ծածկագրութիւնը, որի բանալին գտնելը մեզ յաջողուեց և որի մասին խօսելու ենք ներքեւում:

Պ. Ալէքսանդր Երիցեան իր գրած «Ներսիսի կենսագրութեան» (1877, Թիֆլիզ) մէջ ասում է.

«Թէև լսած էինք այս մասին (ծածկագրի), բայց մեզ չէ պատահած տեսնել այդ գրութիւնները: Հանգուցեալ Մսերեանց Մսեր մագիստրոսի «Պատմութիւն Կաթուղիոսայ Էթմիաճնի 1762—1831» գրքի մէջ (եր. 65) այս մասին տեղեկանում ենք, որ ըստ վկայութեան Մեծ. Պ. Զայրմայր Մսերեանի Էթմիաճնի մէջ մինչև հիմայ գտնւում են Դաւթեան և Դանիէլեան կուսակցութեանց թղթակցութիւնները «Ընդ միմեանս և մանաւանդ ընդ Ներսիսի վարդապետի, գաղտնածածուկ իմն և նորահնար նշանագրովք», որոց ընթերցանութեան բանալին 1862 թւին գտած է Սրբազան Դաբրիէլ Այվազեան Արքեպիսկոպոսը: Այս նշանագրերից մէկ թերթը, որը որ կարդացուած է, ներկայացնում է Դ. առաջագիշ Նաճալ, որ Դանիէլ Ժոպիկ առջնորդից Դէլը գրած է առ Ներսէս. նամակը սկսւում այսպէս. «Ներսէս վարդապետ հոգւոյս հատոր»: Այս նշանագրերի հրատարակութիւնը ցանկալի է ոչ միայն իւր բովանդակութեամբ, այլ և նորա համար, որ (իմանանք թէ) գարուս ոկիղբներում, այն խաւար և տգէտ ժամանակներում Ասիայի մի անկիւնի մէջ մի երկու Հայ վարդապետաց սրամտութիւնը հարկից որ աստիճանի զարգացած էր և թէ ինչ մտքերը որ տեսակ նշանագրերով էին արտայայտում:»

Ես այս ծածկագրերի մասին առաջին տեղում չսեղի Նամա-

խում 1879—80 թուին: Գերապատիւ Թադէոս Եպիսկոպոս (այժմ Արքեպիսկոպոս) Զիւնականը, որ Թեմակալն էր, խօսելով այդ ծածկագրերի մասին, ցոյց տուեց ինձ իւր մօտ գլտնուած երկու օրինակը, որ ինքն իբրեւ հնութեանց սիրող պահպանում էր ամենայն հոգածութեամբ: Ընթերցանութեան մի քանի անգամ արած փորձերս ինձ չյաջողեց: Այդ տարին էլ վախճանուեց Գեր. Այվազեան: Միւս կողմից տաւորդ էլ էր Գեր. Այվազեանին դիմելը, քանի որ Գերապատիւ Թադէոս Եպիսկոպոսը հաւաստում էր, որ իւր մօտ գտնուած օրինակներն եղել են Այվազեանի մօտ, բայց չեն վերծանուել: Ուրեմն և շատ դժուար է բացադրել Պ. Զ. Մսերեանցի հաւաստածը՝ թէ Գեր. Այվազ. Եպիսկոպոսը վերծանել է այդ ծածկագրերը: Գեր. Այվազեան Արքեպիսկոպոսը կենդանի էր դեռ այդ ժամանակ և անշուշտ կարգացած կլինէր թէ Մսերեանցի և թէ Պ. Նրիցեանի գրածները և զարմանալի է, որ ոչ մի կերպով պատասխանած չէ: Գեր. Այվազեան քանքարաթագոյցներից չէր որ գոհացած պահէր և չյանձնէր տպագրութեան կամ Թիֆլիզում ցոյց չտար այնչափ հետաքրքրուողներին: Վերջապէս Գեր. Այվազեան եթէ կարգացած էր այդ ծածկագրերով գրուած մի նամակ, այնուհետեւ ասանց որ և է դժոխքաբան, մի քանի րոպէի մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք ներքեւում, կարող պիտի լինէր վերծանել և նոյն գրութեամբ ուրիշ նամակներ: Նա տեսել էր, Գեր. Թադէոս Արքեպիսկոպոսի մօտ գտնուած երկու օրինակ ծածկագրերը, որ և առանց կարգաւոր վերադարձրել էր: Իսկ այն միակ թերթը, որ իբրեւ թէ 1862 թուին կարգացուել է, եղել է անպարագիւր և գրած Դանիէլի Բոյիլ անչիւնից: Երբեք այսինքն երկու բան, որ միասին չէին կարող լինել: Եթէ անստորագիր էր, ուրեմն և հրտեղից և կամ ի՞նչպէս իմացան որ գրողը Դանիէլի Բոյիլ անչիւնից է: Իսկ թէ ծածկագրերը գործ էին ածում միմիայն Դանիէլեան կուսակիցները, այդ արդէն մակարերութեան կարօտութիւն չունի և չունէր: Նրկու կուսակցութիւնն էլ եթէ ծանօթ լինէին ծածկագրերին, այն ժամանակ այլ ևս ծածկագիր չէր լինիլ, այլ մանկական մի խաղ, ինչպէս տեսնում ենք հին ձեռագրերի և արձանագրութեանց մէջ. գաւազանագիր, կէտագիր, պատուագիր ևլն. ևլն:

Բայց Ներսիսին և իւր կուսակիցներին հարկաւոր էր մի ծածկագիր, որ անվերժան էր իւր գաւառի չգիտցողներին: Ասէն օր դէպքերը անպակաս էին և ամալները բռնուում էին, ուստի և յոյսը միմիայն ծածկագրի անընթեռնելի լինելուն վրայ էր: Նոյնպէս անհրաժեշտ էր որ այդ ծածկագրերը լինէին հոգեբան, որովհետեւ եթէ հին գրքերից կամ վարդապետներից սովորած բան լինէր, կարող էին ուրիշներն էլ, հակառակորդներն էլ գիտենալ, ուստի և մենք ենթադրում ենք ամենայն իրաւամբ որ այս դարի հէնց սկզբին, կամ մի երկու տարի առաջ, հայր-մայր պէտք է լինէին այդ ծածկագրերը և հաւանականաբար Ներսիսի, իբրեւ ամենասրամիտ և գործունեայ, միանգամայն խորամանկ և սաստիկ հաստատակամ մարդու, ձեռամբ: Այս իսկ պատճառաւ մենք այդ գրութեանը տուինք Ներսիսեան Ժաշկապէր անունը:

Մեր մօտ գտնուած (Գեր. Թադէոս Արքեպիսկոպոսի) երկու օրինակ ծածկագիր նամակները, ինչպէս և հաւանականաբար 1862 թուին Այվազեանի աեսածը, ուղղուած են Ներսիսին և կրում են սովորական, մետրովքեան տառերով հասցէի ձեռն Ներսէս վարդապետ սիրական. Ժամանեցի . . . Հասանի պա . . . որ Աստուած սիրուն ի ճրապը . . . հասցնէ հայրա . . . ձեռովն: Երեւի հանգուցեալ Այվազեանի 1862 ին տեսածն էլ կրում էր « Ներսէս վարդապետ հոգևոյս հատոր » հասցէն կամ վերնագիրը, « Լուսին » գաւառի: Սովորական տառերով ենք ասում, որովհետեւ եթէ այդ չորս բառը ծածկագրով գրուած և վերձանուած լինէին, մնացածն էլ, և եղած բոլոր ծածկագիր նամակները, կարգացուած կլինէին:

Այսպէս կամ այնպէս, մեր նպատակը չէ ձանգուցեալ Այվազեանի մասին յիշաւոր հերքել գրապէս, այլ ցոյց տալ, որ հաւանականութիւնից զուրկ է Պ. Զարմայր Մսերեանցի հաւաստածը, և եթէ նոյն իսկ Գեր. Այվազեան գտած է եղել Ներսիսեան ծածկագրերի բանալին, այդ գիւտը մեզ հասած էր և կորած մեզ համար:

Սրանից մի քանի եօթնեակ առաջ գտնուելով մի քանի հարց հետ Գեր. Թադ. Արքեպիսկոպոսի մօտ, խօսք բացուեց նորից

Ծածկագրերի մասին, և Նորին Բարձր. Սրբազ. բարեհաճեց ցոյց տալ մեզ իւր մօտ գտնուած օրինակներից մին: Եւ 7-8 տարւոց յետոյ կրկին տեսնում էի այդ Ծածկագիրը և լսում նորա անվերժանելի լինելու մասին: Յիշուեց նաև Հանգ. Ա. յ. վսգեանի արած փորձը և անյաջողութիւնը: Խնդրեցի մի քանի օրով Ծածկագիրն ինձ յանձնել ուսումնասիրելու: Ոչ միայն շրջապատողներս, այլ և ես էլ յոյս չունէի յաջողութեան:

Մի շաբաթ չանցած այդ Ծածկագրերի գաղտնիքն արդէն լուծուած էր: Ահա թէ ինչպէս.

Ուսումնասիրելու առած Ծածկագիրը գրուած էր դեպնաճ, փոքր ինչ կապուտին զարնող թղթի երկայն կտորի վրայ, որի լայնութիւնը $12\frac{1}{2}$ սանտիմետր, իսկ երկայնութիւնը մօտ 31 սանտ. էր: Մի ծայրում կրումէր Ներսիսի հասցէն, ինչպէս վերևում դրինք և կարմիր կնքամով հետքեր: Չկար ոչ վերնագիր, ոչ ստորագրութիւն, ոչ կանոնաւոր կետագրութիւն, ինչպէս լինումէ սովորական նամակներում: Գրածքի «կէլէր գրել»-ն «գրել»-ին նման էին ծառայածը, հասցէն և կնքանքը հետեւի:

Ներսիսի և նորա ժամանակակից գործողների, մասնաւորապէս Ռէթէոս Եղիսկոպոսի և Մանուէլի անուններն որոնելը ի դուր անցաւ: Եւ այս տեսակ ենթադրութիւնները ոչ մի հետեւանքի չհասցրին:

Ամբողջ գրուածքը բաղկացած էր 68 տողից, որ և նոյնութեամբ դնում ենք վերձանեալ օրինակին մէջ:

Փոքր ի շատէ գաղափար տալու համար ընթերցողին, դնում ենք նամակի սկզբից 11 տող: (տես միւս երեսում):

Այս տեսակ վերձանութեան փորձերում, որ երկրորդ անգամն էր պատահում ինձ, այն հետեւանքին էի հասել, որ յաջողութիւնը կախուած է Էնթարքոնի-նների ճիշտ արտասանական լինելուց: Եթէ գրաւուել դիւրին և հեշտ, շուտով պատուհաստացող վարկածներով, անշուշտ կմոլորուէ մարդ և կարծելով մի քանի բառ լուծած լինել, բոլորովին կանգ կառնէ անկարելիութեան առաջ:

Առաջին տրամաբանական հարցումը որին պէտք էր պատասխան գտնել՝ էր. ի՞նչ լեզուով է գրուած Ծածկագիրը:

Մեր դարի սկզբում ընդհանրութեան մատչելի լեզուն էր միմիայն հայերէնը և մասամբ Ատրպատականի թուրքերէնը:

րելիութիւն, միտլ բանիւ չինական աշխատանք: Այդ տեսակ ծածկագրի հմտանալն էլ երկար տարիների և տաժանակիր պարպմունքի գործ: Միւս կողմից մեր հին գրքերի, ձեռագրերի մէջ գործածուած այս ձևի (մի նշանագիրը—մի բառ) 200—300 նշաններից և ոչ մէկի նմանը գտնուում էր այս ծածկագրում: Ուրեմն և Պ. Երեցեանի իմանալ ցանկացածը թէ ինչ ու ինչ մտքեր որ տեսակ նշանագրերով էին արտայայտուում, պէտք էր իրրւ անտեղի մի կողմ ձգել: Թէև հարկաւոր է աւելացնել որ բառեր և ոչ թէ առանձին գրեր նշանագրելու միտքը, որչափ էլ միւլ համար անհեթեթ երևի, նոյնչափ համապատասխան և մօտիկ պէտք է լինէր նախնեաց մտածութեան, որոնք արդէն սովոր էին նշանագիր—բառերով եթէ ոչ ծածկագրեր, գտնէ սղել, պարսէ և տեղ վաստակելու համար համառօտել իւրեանց գրուածքը: Այսպիսով հասնում ենք մեր երկրորդ ենթադրութեանը:

Այս ծածկագրի մէջ իւրաքանչիւր գիր (և ոչ թէ բառ) իւր նշանագիրն ունի:

Այժմ գալիս ենք դժուարագոյն հարցմանը, որի պարզելուց կախուած է և ամբողջ խնդրի լուծումը: Արդեօք իւրաքանչիւր գիր իւր սեպհական մի նշանագիրն ունէր, թէ ըստ պէտքի, նայելով թէ գիրը քաւի կամ ասի և կամ ամբողջ հասարակ մէջ քանիեքորդն է, և ըստ այդմ՝ զանազան նշանագրերով է արտայայտուած: Ուրիշ խօսքով. մեր ծածկագիրն արդեօք Մեսրոպեան գրերի լոկ փոխանակութիւն է ուրիշ նշաններով, թէ կայ և մի երկրորդ տարր, ծածկագրութիւնն աւելի բարդու, որ և է գրքի հատուածի կամ թուերի գումարում՝ կամ հանում աւելացնելով ծածկագրին:

Նորագոյն ծածկագրութեանց, որոց մասին և այստեղ կանգ առնելու միտք չունինք, քիչ թէ շատ ծանօթ ընթերցողը գիւրաւ կրմբռնէ այս մեր վերջին հարցման չափազանց կարեւորութիւնը և միանգամայն նորա մասին որ և է շատ կամ սակաւ հաւանական վճիռ տալու կամ ենթադրութիւն կազմելու դժուարութիւնը:

Ուստի և դիմեցի անսովորակ միջոցի. ընդօրինակելով հաշուեցի ամբողջ ծածկագրի մէջ եղած նշանագրերը և ստացայ 44 հատ նշան, որոնք և ծածկագրի այբուբենն էին լինելու: Մի

քանի անգամ ամբողջ գրութիւնն արտագրելով և գրաւածի ձևին ընտելանալով նկատեցի, որ այդ 44 նշանագրից մի քանիսը կրկին են՝ կցուած երկու գիր, ինչպէս հր տուի 57 նշանը։ Այդ տեսակ կից գրերը դուրս ձգելով կազմած այբուբենիցս, մնաց 38 տառ — գրեթէ նոյնութեամբ սովորական այբուբենի (39) թիւը։ Այս և եղաւ առաջին նշոյլը, որ պիտի առաջնորդէր ծածկագրի գաղտնիքը լուսաւորելու։

Այս թուի վրայ հիմնուելով կարելի էր ենթադրել, որ ծածկագիրը սովորական այբբենի պարզ փոխանակումն էր, մանաւանդ զարի սկզբում Բարդ փոխանակումն էր ծածկագիր, նոյն իսկ լուսաւորեալ երկրներում, դժուար էր ենթադրել, ո՞ր մնաց մեր մօտ։ Ուստի և աւելի իրթնութեանց մէջ մտնելուց առաջ պէտք էր ընդունել այս երրորդ ենթադրութիւնը 4) գրերի պարզ փոխանակութիւնն էր մեր ծածկագիրը։ այն է՝ մի գիրը ունէր միայն մի նշանագիր։

Ուրեմն և պէտք էր փորձել իմանալ վերջապէս թէ՞ ինչ գիր ի՞նչ նշանով էր արտայայտուած։

Վերջին գործողութեանը չհասած համառօտեմք մեր վերի ենթադրութիւնները. ա) ծածկագիրը հայերէն լեզուով է՝ բ) ոչ թէ բառերը, այլ գրերն են նշանագրուած և գ) մի գիրն ունի մի նշանագիր միայն։

Իւրաքանչիւր ծածկագրեալ նշանի համապատասխան տառը գտնելու համար շատ միջոցներ կան, քանի որ ծածկագրի լեզուն ենթադրուած է։

Հայերէնի մէջ ամենից շատ հանգիպող գրերն են ա, ւ, և ն։ Այս երեքից այբը և ու բառերի վերջում շատ ոսկաւ են պատահում, մինչդեռ նուն՝ ընդհակառակը։ Ուստի և յաճախագոյն պատահած նշաններից երկուսը ենթադրեցի այբ և նու։ Ընդօրինակեցի բոլոր կարճ բառերը, երկու գրով, երեք գրով, կամ կրկնուած գրով, այն է՝ այն բազմագիր բառերը, որոց մէջ մի և նոյն նշանագիրը երկու կամ երեք անգամ էր պատահում։ Յաճախ պատահած Բաբել բառը ենթադրեցի և կամ է։ Շատ փորձերից յետոյ, առանց շփոթուելու անյաջողութիւնից և մանաւանդ առանց կոչելու այս կամ այն ենթադրութեանը,

աչքիս ընկաւ իւր յատուկ կազմութեամբ եօթներորդ տողի (տես ծած. օրին.) վերջին բառը, որն ըստ ինքեան պէտք է լինէր երեք բառից՝ առաջինը երեք գրով, երկրորդը միագիր, և երրորդը առաջինի կրկնութիւն։ Այգպիսի սրոշակի կսգմութեամբ մի բառ հայերէնի մէջ կարող էր լինել. « շատ և շատ » կամ « այլ և այլ » : Սակայն վերի ենթադրութեամբ այբը մեզ յայտնի էր և այդ եօթներորդ տողի վերջին բառում չըկար մեր ենթադրած այբը. պէտք էր որոնել ուրիշ յարմարագոյն բառ : « Շատ և շատ » ի փոխանակ ենթադրեցի « իսկ և իսկ » : Եւ իսկ և իսկ ելաւ Ժաշկագրի Բանալին :

Եթէ « իսկ և իսկ » ն ուղիղ էր, տառներորդ տողում կար մի բառ մեր ենթադրած այբով և ի՞նչ սէ կեն տառերով, որ և կարդացուում էր « սաս. իկ » : Կէտը նշանակում է անծանօթ նշանագիր — որ լինելու էր՝ տիւն՝ « սասաիկ » : Այս ենթադրութեամբ՝ վերւում մի քանի անգամ պատահած եռագիր բառը կարդացուում է՝ « ստ » , այն է՝ « ըստ » : Այսպիսով մեզ ծանօթ են այժմս Դիւանի հասարակ ենթադրութեամբ ա, ն, ի, ս, կ, և, տ, ը ութը գիրը : Կծիկն սկսաւ քանդուիլ : Դժուարութիւնը լուծուած էր : Հեռզհետէ գոնուեցան այբուբենի միւս բոլոր գրերը, պակասում էր ֆէն, այն էլ երկրորդ ծածկագիր նամակից դուրս եկաւ « Քիֆիլոյ » (Քիֆիլից) բառում : Ահա բոլոր նշանագրերը, թարգմանուած սովորական այբբենով :

(Տես միւս երեսում)

Այս այբբենով իւրաքանչիւր ոք կարող է առանց մեծ զբոսաւորութեան կարգալ ներսիսեան ծածկագրի ամեն օրինակ : Ես խոստանում եմ ամեն այդ ծածկագրերից ունեցողներին, եթէ ինքեանք դժուարանան կարգալ և վերադարձնել, եթէ ինձ ուղարկեն իրենց ունեցածը և վերջապէս հրատարակութեան յանձնելով մեր գոածը, յուսով եմ ամենքին միջոց տուած լինել անձամբ կատարելու նոյնը, ազատելով կարսից այս հազուագիւտ պատմական նշխարները :

Սինօգի արխիւում ինձ դէպք չյաջողուեց գտնել այս ծածկագրից : Երկու երեք օրինակ ունի Գեր. Սարգիս Եպիսկոպոս, անգամ Սինօգի, որ նոյնպէս սիրող է հնութեանց և որ անշուշտ չի զլանայ մեր ընթերցողներին իւր ունեցածը : Ասում

Բ = ա	Մ = ի	Ճ = յ	Ի = չ
Յ = ւ	Ֆ = չ	Ե = ջ	Լ = ր
Վ = ք	Խ = ծ	Կ = շ	Ն = ջ
Շ = ւ	Դ = ծ	Հ = ւ	Պ = ւ
Փ = ւ	Լ = չ	Վ = չ	Ջ = ւ
Կ = չ	Ի = չ	Ֆ = չ	Ժ = ւ
Ֆ = չ	Ի = չ	Ը = չ	Փ = ւ
Ի = չ	Մ = չ	Ը = չ	Օ = օ
Կ = ի	Ջ = ծ	Ը = ւ	Օ = ժ
Յ = շ	Ր = ջ	Չ = չ	— —

ենք որ մի քանի օրինակ էլ գտնւում են Ներոէս Ե. ի ազգու-
կաններին մօտ:

Այս ծածկագրեալ նամակների ժողովածուն, եթէ յաջողի
մեղ կայմել, կլինի հազուագիւտ և թանկագին պատմական
հաւաստիք: Այս նամակներով կժանօթանանք Ներսիսի կուսակ-
ցութեան ներքին և Գաղտնաձառնի Գրքանշար-Նեանց: Եւ եթէ մինոր
բան էլ չտեսնանայ ողբային պատմութեան, գտնէ սա մեծ նիւթ
կլինի մեր ազգային «բարոյ» պատմութեան (Sitten Geschichte)
համար, որ դեռ ամենևին չէ ուսումնասիրուած:

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿ

«Հոգւոյս ցանկալոյ, աշացս լոյս,

Ներսէս րաբունեղոյ մատու-

ցանեմ՝ ողջոյն գրկախառ համ-

բութիւ: Սէր իմ, զպատուէրսն, որ

ընդ Էփէսլարցի Մանուկին, գի-

տակ եղաք և ըստ յարգւոյդ և մեր

Ճանճոտն մեր սուրբ աջդ համբուրէ և անէ. յետք պոսէպոս տալով:
Գրի ի սուրբ աթոռս յամուս իզ (26):»

Ծանօթութիւն առաջին նամակի. Այս նամակի գրողն է Յովհաննէս Կարբեցի վարդապետը (յետոյ Կաթողիկոս): Նամակը գրուած է Եջմիածնում (ի սուրբ աթոռս): Ամիսը և տարեթիւն յայտնի չեն, սակայն իմ կարծիքով ԳՐԻԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ է 1801 թիւի, ԻՍԿ ԱՄԻՍԸ — ՅՈՒՆԻՍ. ուրեմն այս նամակը գրուած է 1801 թ. յունիսի 26ին Եջմիածնից Ուլքիլիսէ (Ներք խորան կամ Ս. Յովհաննու վանք): Կարբեցի ինքնագիր կենսագրութիւնից (անախ) որ գրուած է 1802ին թիւլիսում, երևումէ, որ նա մօտ 45 տարեկան հասակում 1802ին թիւլիսումն էր և Եջմիածին չէր վերադառնում: Դաւթի երկիւղից, Դաւթի 1801 թ. ապրիլի 28ին կաթողիկոս օծուեցուց Եջմիածնում: Ներսէսը Ուլքիլիսէից ճանապարհ ընկաւ, յօգուտ Գանիէի աշխատելու համար և հասաւ Կ. Պոլիս 1801 յուլիսի 19ին: Ուրեմն այս նամակը գրուած պէտք է լինի 1801 ապրիլ 28ից յետոյ, երբ Կարբեցին դեռ թիւլիս չէր փախել, և 1801 յուլիսից առաջ՝ երբ Ներսէսը դեռ Բայազիտ կամ Ուլքիլիսումն էր և Պոլիս չէր գնացել: Թուականն ուրեմն հաստատ 1801 ն է. մնումէ ամիսը, որ պէտք է լինի կամ մայիսի 26 և կամ յունիսի 26: Մեր կարգացած երկրորդ ծածկագիրն նամակից (տես ներքեւում) երևումէ, որ Ռէթէոս Եպիսկոպոսին թիւլիսից խորհուրդ էին տալիս Կարբեցուն ընկերներով Եջմիածնից փախցնել Ներսիսի մօտ Ուլքիլիսէ: Իսկ Սրբաճամ գրէ և զայն թէ Յովհաննէսն իւր համախոհքն առ քեզ յըղեսցւք (Բ. նամակ): Այս երկրորդ նամակի թուականն է յունիսի 12 (անշուշտ 1801): Ուրեմն և մեր կարգացած առաջին նամակը, որ երկրորդից յետոյ է ժամանակով, գրուած է ոչ թէ մայիսի, այլ յունիսի 26ին: Նամակի մէջ հանդիպող յատուկ անունների մեծ մասը կարելի է մեկնաբանել: Ներսէսը պիտի կանչէր Քօրոն գիւղի (այս գիւղը մեզ յայտնի չէ) Գօշի կամ Առջի ռէսին (տանուտէր), որ Շամսինի տղայի (հաւանորէն քուրդ իշխան) հոգումն էր բնակւում (ըռահաթ — հարկատու, հպատակ) և կարող էր Սահաթայ (Սահաթլար) գիւղերը գալ չըջել և Մեւէք Մինասի հետ ահապահել: Մեւէք Մինասը շատ յայտնի էր այն ժամանակը և սորա մօտին Սինս-

դի արխիւում էլ շատ փեղեկութիւնք կան, Բլուր գիւղիցն էր, ուր և մինչև այժմս յիշում են նորան: Եվճիւարը Մարգարայ ի՛նձանից ոչ հեռու, Երասխի մօտ հայաբնակ գիւղ է և ուխտատեղի: Զօռայ Գեաղուկը (լեռնային անցք, *перевалъ*) գլուխումէ սահմանում Բայազիտի ճանապարհին:

Աժդաբլիւնցի Աբրահամը և Պօլսեցի Յակովբը, որ Բաբն (առանց) կարծեաց Կարբեցին հետը փախցնելու տանելու էր Եջմիածնից, երևումէ որ կուսակից և հոգեկից ընկերներ էին: Երկուսն էլ չկարողացան Կարբեցու հետ գոնէ Թիֆլիս փախչիլ: 1804ին հանդիպում ենք մենք նորանց Եջմիածնում, ուր և յուլիսի 20ին, Հռիփսիմեանց տօնի օրը, վանքի սլարսպից Ռուսաց և Պարսից պատերազմին (մոիկ անելիս գնդակահար սպանուեցան: Աժդաբլիւնցի Աբրահամը, արգէն սարկաւազ էր և անուանւում էր Տրդատ, իսկ Յակովբը վարդապետ էր և կրում էր «Վարժապետ» մականունը: Սարկաւազութեան ժամանակ անուն փոխելը եթէ ոչ միտ գործածական, սակայն անսովոր գէպք չէ և Յակովբի ընկերակցութիւնը ապացոյց է մեր ենթադրութեան, հաւանականութեանը, որ Աբրահամն ու Տրդատը մի և նոյն անձնաւորութիւնն է: Տիրացու Բարսեղը յետոյ նշանաւոր եպիսկոպոս դարձաւ: Ներսիսի մօտ գլուխում եպիսկոպոսներին բարե ուղարկելիս Կարբեցին յիշումէ Կլկլ բաբայ, որ է Կլկլը մականնաւեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Աւրանցի ցանկալիս՝ Աւրան Մշու գաւառում մեծ հայաբնակ գիւղ է, Աւրանցի ցանկալին է ուրեմն Աւրանցի Յովհաննէս եպիսկոպոսը: (Տես այս երկու Յովհաննէսների սիրեմին գրած նամակը 1802 յունիս 1. *Նե-թե-Ներ-է-Ե-է-Կլ-է-...*) Փաշայի Գէորգը երևումէ որ Գաւթի կուսակիցներիցն էր թերեւ և ազգական: Անտօն վարդապետ սիրական եղբայրը, Գրիգոր բնիկ սիրելին և ձանձօտը թէ ուղքեր են ինձ յայտնի չէ: Պոռտպոս տալ այն ժամանակուայ լեզուով նշանակումէր պատերի տակ կուչ եկած ման գալ: Զարմանալի չէ որ Գաւթի մօտ Եջմիածնում փակուած պոռտպոս տալով էին ման գալիս:

Այս առաջին նամակի ծածկագրի ձևը շատ վարժ և գեղեցիկ է, մինչդեռ երկրորդինը անվարժ է շատ և վրիպակներով լեւը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱՆ

« (Մածկագրով) ի ձեռն Ներսէս վարդապետին
ի Ուշքիլիսէ ի ձեռ Ներսէս վարդապետին հասցէ:

Ներսէս վարդապետ ազնիւ եղբայր իմ:

Յուիս (յաւնիս) ամսոյս է (7) Դաւթիս մարգիբ ի Թիֆլիզոյ եկին
Թղթովք Սոլոմոնին, Կարապետին, Արահամին և Մաղաքիէլի Յովհան-
նէսին: Գրեալ են թէ ժողովեցաք առ Կաւալիցկին, խօսեաք վասն քո և
նա ասաց թէ զորն կամիր նա է ձեր կաթուղիկոսն: և ըստ այսմ ասաց
թի (թէ) յառաւօտուն բազմութեամբ գնալ առ ինքն թի (թէ) առ Կո-
րինն գնացուք: Գնացեալ ի յառաւօտն քո բանն զլուս հան: Իսկ Ար-
ահամն կարճ գրէ թէ՝ կոնդակն փողոցսն կարդացաք և խօսացան (խոս-
տացան) մոմն տալ և անունդ դ (3) ժամն յիշեցաք: Չիք—Կարապետն գրէ
թէ՝ մեզ Կորինն խոստացել է Ղաւամթն բերել տալ և այլ այսպիսիք:

Իսկ Արահամ գրէ և զայս թէ Յովհաննէսն իւր համախոհէրն առ-
քեզ յղեսցուք:

Արդ թէպէտ երևի թէ փարայի սուղախ է, այլ մի գուցէ չփոխն տե-
ւեսցէ: այդի թուղթս առ մեծամեծս թէ Հայոց և թէ Ռուստաց (Ռու-
սաց) և օրինակս Պօլսոյ բանից շուտով առաքեսցիք: Թէպէտ այս բանից
լրովքն յուսակտուր էաք, մինչ օրինակ Մանուէլի գրոյն տեսի, յիրաւի
նորոգեցան կեանք մեր:

Մի բազմակէնիք ևս որ յղեալ եմք չգիտեմք էհաս թէ որպէս եղև
գրես:

Կամիմք առ Կայսրն և առ Սինթն Ռուստաց ևս շինել և յղել առ Եփ-
րեմ հայր սուրբն, Եթէ պապչաճաոր (պատշաճաւոր) է համարիք առ
ձեզ առաքեմք յղել ձեր Թղթովքն:

Մեռնի իւղի պատրաստութիւն տեսէք և այս նիւթից հոգսն ևս հո-
գացէք: Իսկ մնացելոց բանքն զօլայ է: Ի Պօլսոյ և կափ (կամ) ի Վար-
նոյ կարելի է թէ գտանի բերել տայցէք:

Պալասան 150 տրամ, միայսալի որ է զուգի ձէթ՝ 30 տրամ, ամիրս 5
տրէմ, մուշկ 5 տրէմ, լատան 15 տրէմ: Այսոքիկ դուք բերել տուք:
Իսկ միւսքն յետոյ ևս հոգացել:

Արդ սա (Դաւթ) որպէս թէ շորութիւն առեալ մինչև 60 թուղթս
գրէ ի Թիֆլիզ և ի կողմն Հաշտարխանու և առ Կայսն (կայսրն), Լեր-
ողջ ի Տէր ի սէր Ռէթէոս:

Թուղթքդ հասին առիս: մանսերից միոյ հասանիլն իմացան, յետինս
ոչ: Յունիսի ժբ (1801) ի սուրբ Էջմիածին:

Մա՛օրն-իւն երկրորդ համակի: Այս նամակի գրող Ռէթէոս ե-
պիսկոպոսը շատ յայանի է իբրև Ներսիսի կուսակից և խնա-
մի: Ներսիսի քոյր Գայիանէն Վաղարշապատում ամուսնացած

էր Ռէթէոսի եղբօր՝ Յովհաննէսի հետ: Իշխան Սողոմոն Արղուն-
թեանը Յովսէփի արքեպիսկոպոսի յանկարծահաս մահից յետոյ
յայտնի է որ Դաւթի կուսակիցներէց էր, որոնք և Թիֆլիսում
աշխատում էին Դաւթի համար: Նամակից երևում է որ Թիֆ-
լիզցիք խոստաղել են (երևի դադարացրել էին) էջմիածնի
Տաճարում վառելիք մոմը տալ, ինչպէս և մինչև օրս էլ տա-
լիս են և Դաւթի անունը երեք եկեղեցում յիշել են: Դրում է
մեռնի պատրաստութիւն տեսնել, որ Դանիէլը կաթողիկո-
սանալոյ երեք—խորանում մեռնի օրհնէ, ինչպէս և եղաւ:
Դիւմիշխանի Մանուէլ Ալթունեան կամ Շահինեան, Ներսի-
սի բնկեր և ջերմ Դանիէլեան, այն ժամանակ գտնւում էր
Պոլսում: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին թէ էջմիածնից
կտմենում են Կայսեր և Ռուսաց Սինօդը խնդրագիր ուղարկել,
այդ էլ կատարուեցաւ 1802 ին: Ուղարկուեցաւ 3 օրինակ.
մինը Կայսեր, միւսը Սինօդին և երրորդը Աբրուսի մետրապոլ-
տին: Կապիչէն է այն ժամանակուայ Վրաստանի Ռուս կառա-
վարիչ Կովալենսկին, որ Դաւթի կուսակից էր ինչպէս և Ռու-
սաց զեապանը Պոլսում՝ Թամարան, մինչդեռ եփրեմ Արքե-
պիսկոպոսը և Լազարեանները ջերմ Դանիէլեաններ էին: Կա-
պիչէն է այն ժամանակ Կովկասում եղած ռուս զօրաց ընդհանուր
հրամանատար Կնորրինգը:

ՄԻԱԲԱՆ

Մ Ի Լ Տ Ո Ն

ԵՒ ՆՈՐԱ

« ԿՈՐՈՒՍՏ ԴՐԱԽՏԻ »

(ԲԱՐՏԷՆԷ):

Միխայիլեանց բազմավաստակ հայրերը Հայոց ազգի լուսաւորութեան մե-
ծապէս սատարել են նաև այնպէ, որ օտարազգի ընտիր գասական մատենա-
դրութեանց թարգմանութիւններին վաղուց ձեռնարկելով՝ շարունակ և ան-
խորոք այդ ճանապարհով են ընթացել: Նորա մինչ ցայսօր չեն դադարում
արդարացնել Գեօթի այն ասութիւնը, թէ թարգմանիչը միջնորդ է հա-

մաշխարհային հոգևոր հաղորդակցութեան, և թէ թարգմանական գործունեութեամբ ստեղծուած է այն «իւզէրակն» մատենագրութիւնը, որոյ մէջ աղգաց մարգարէները իրանց լումաներ են վճարում: Գիօթէն ղուրանի մէջ կարդացել է, թէ Աստուած իւրաքանչիւր ազգին իւր լեզուով մարգարէ է շնորհում, ինքն էլ յարակցում է, թէ թարգմանիչն է այդպիսի մի մարգարէ իւր ազգի համար:

Այս ժամանակ, երբ որ Հայոց ազգը երախտեօք գնահատում էր Միւթարեանց հարց այս օգտուէտ ձեռնարկութիւնն և ազահարար կարգում էր հայերէն թարգմանած Հոմերի, Վերգիլի և ուրիշ անմահ հանճարների երկասիրութիւնները, Այժմ այսպիսի ուսումնասիրութիւնը ուսաստանցի Հայերիս մէջ թուլանում է, եթէ չասենք դադարում է. բայց արդեօք՝ ի նպատակ մի յառաջագիմութեան, Ի բոլոր սրտէ ցաւելով, որ այնպիսի պատրաստ գանձերն անօգուտ են մնում մեր մտքի և սրտի ճոխութեան համար, մենք կը ցանկայինք առ այժմ հոցանից մէկը փոշիների տակից դուրս հանել, յիշեցնել նորա գոյութիւնը, և եթէ հնար է՝ կրկին արծարծել նորա ընթերցասիրութիւնը:

Յայտնի է, որ Միւթարեանք երկու անգամ են թարգմանել մեզ այժմ զբաղեցնող քերթուածը. առաջին անգամ հ. Աւգերեանը «Դրախտ կորուրուսեալ» վերտառութեամբ, երկրորդ անգամ հ. Բագրատունին «Աորուստ դրախտի» վերնագրով, Վերջինն իւր ազատ, համարձակ, լիակատար, ճաշակաւոր և ճշգրիտ թարգմանութեամբ՝ աւելի յարգ է ստացել մեր բանասերների մէջ, ուստի մենք էլ կօգտուենք նորա աշխատութիւնից, երբ որ կը հարկաւորուի Միլտոնի քերթուածից քաղուածքներ անելու:—Արդ մերն ունինք երկու թարգմանութիւն, բայց չենք կարդում. արդեօք դորա պատճառը այն է, որ քերթ ւածը կարդալու բան չէ, թէ մեր ճաշակը չէ զսրբացել այդպիսի երկասիրութեանց ընթերցասիրութեան համար, եթէ կայ մէկն՝ որ անժխտելի հեղինակութիւն կարող է ունենալ անգլիական գրականութեան հմուտ իմաստասիրութեամբը, այն անշուշտ Փրանսիացի բանասէր Տէնն է, որ ամենամեծ համարում ունի նոյն իսկ Անգլիայում. ուստի մենք ևս նորա դատաստանին կը դիմենք և ստորև քաղուածօրէն առաջ կը բերենք նորա իմաստասիրութիւնները մեր խնդրի նկատմամբ:

Անգլուսկ Վերածնութեան (գիտութեանց և արհեստից) և նեղ կանոնների մէջ սեղմուած արուեստակիալ ստեղծաբանութեան ժամանակների սահմանագծում՝ հանդէս է գալիս մի զօրեղ և խորիմաստ հանճար որ տրամաբանութեամբ և զմայլած մտքով լաւ նախապատրաստուած է դիւցազներգութեան և պերճաբանութեան համար, որ և յաջողապէս փառաւորում է իրանից առաջ սկսած բարձր վսեմական գործը՝ Ալֆէրնոն Սիգնէյի և Աոկկի գործը՝ Դեքսպիրի ոգևորութեամբ: Մեծամեծ բանաստեղծների այդ հարազատ ժառանգը, խստակրօնութեան դարու ջատագովը և կարապետը՝ կեցաւ սրանչական յափշտակութիւններով շուտ բորբոքուող և գործնական ընթա-

ցիւք ապրող սերունդների միջասահմանում, և ըստ ամենայնի նմանում է իւր Ադամին, որ անհամբար երկրի վերայ ոտք դնելով՝ դեռ դարձեալ քսմակից լսում է այն երկնային հրաշալի մեղեդիներն, որոնք իւր ականջին հասնում են իրա համար ընդ միշտ փակուած Եդեմի դռների ետեւից և հետզհետե մարում են հեռաւորութեան մէջ թոյլ արձագանքներ տալով:

Ջոն Միլտոնը չէ նմանում այն տենդային, տագնապող, ինքեանք իրանց դէմ՝ անզօր հոգիներին, որոնց ոգևորութիւնը պայթումներով է բուրբուռում, որոնք իրանց հիւանդական դիւրազգացութեան պատճառով՝ մերթ ծայրայեղ վիշտ և մերթ ծայրայեղ խնդութիւն են արտայայտում, իսկ իւրեանց դիւրութեւք մտաւոր բնութեամբ՝ կարող են քաջ ըմբռնել և վերաստեղծել տիպերի բազմատեսակ տարբերութիւնները, կամ նաև իրանց յախուռն բորբոքմունքների զօրութեամբ՝ ընդունակ են նկարագրել եւ ցնորք եւ կրքերի ընդդիմակութիւն, Միլտոնի հիմնական կարողութիւններն են՝ ընդարձակ գիտութիւն, սեղմ տրամաբանութիւն և պարթևական կիբբ: Նա ունի պայծառ միտք և սահմանափակ երևակայութիւն, նա ըմբռնում է գերագոյն գաղափարական գեղեցկութիւններից ամենահոյակապը՝ բայց միայն—մինը, նա ստեղծուած է ոչ թէ բանագործութեան (դրամայի) համար, այլ օրհնեղութեան համար: Նա չի ստեղծում գործող անձինքներ, այլ կազմում է դատողութիւններ և կրում է մեծայայտ զգացումներ: Այս զգացումները ու դատողութիւնները, առ հասարակ նորա հոգու բոլոր զօրութիւններն ու գործողութիւնները, ամփոփում են և խմբում են մի կենդրոնական զգացման՝ այն է վսեմական զգացման շուրջ, ուստի և նորա հանձարից ամենայն զօրութեամբ բղխում է քնարերգական բանաստեղծութեան լայնածաւալ հեղհեղը, բայց այնպէս հարթահաւասար՝ ինչպէս ոսկէ դիպակի պիրճ ճաճանջութիւնն է:

Այս իշխող տրամադրութիւնը նորա բնաւորութեան վերայ դրեց վեհութեան և հաստատութեան դրոշմ: Նա իւր ներքը ապաստան էր գտնում արտաքին միութեանց դէմ և իւր հոգու մէջ կանգնեցուցած գաղափարեալ ամբողջ անառիկ և անպարտելի էր դարձուցել ամենայն յարձակումների համար: Այս ամբողջ այնքան լաւագոյն էր, որ նա երբէք չի ցանկացել միջից ելանել, և այնքան ամրաշէն էր, որ հնար չը կար նորան քանդելու: Նա հաւատում և դաւանում էր վսեմական իւր հոգու բոլոր ջիւղմանդութեամբ, իւր տրամաբանութեան ամենայն հեղինակութեամբ, և ինչ աղդումն որ շարժւում էին նորա սրտի մէջ ինքնաբերաբար և բնազդմամբ՝ նոցա համար միշտ պատրաստ ունէր նորա զարգացած խելքը անհերքելի և հաստատուն ապացոյցներ: Այսքան վստահելի զէնքերով հարկաւ կարող է մարդը կիանքի մէջ մտնել անկասկած և համարձակապէս, Ով որ անդադար ապացոյցներ է բանեցնում՝ նա ընդունակ է հաւատալ, կամենալ և անխոտոր կերպով յամառել իւր բաղձանքների և հաւատոյ մէջ, նա յեղյեղուկ կերպով չի ատաւնդում ամենայն պատահմունքի, ամենայն կրքի փոփոխ

քմահաճութեամբ, որպէս այն երերուն և դիւրաթեք էակն, որ բանաստեղծ է կոչուում: Նա բնաւ չի շեղուում արիւն և մարմին դարձած իւր հաստատուն սկզբունքներից, նա կարող է մի որ և է գործի կուսակից դառնալ, բայց այնպէս, որ չի երկնչի հաւատարիմ մնալ նորան մինչև վերջը: Անյող-գողդ համոզումն և պայծառ մտածողութիւնը կը զիմանտն ամենայն հրապարներին, ընդգինակ զգացումներին, անակնկալ դէպքերին, բախտի բեր-մունքներին: Առաջին օրուանից սկսած մինչև գործքի ելքը՝ Միլտոնը միշտ և անընդհատ արթնութեամբ հսկում է իւր լուսաւոր գաղափարների ամբողջ դրութեանն, ուր նորա մտքի տրամաբանական ոյժը նեցուկ է դառնում նորա առաքինի սրտի ոյժերին: Իսկ երբ այսպիսի լուրջ տրամաբանութիւնը նուիրուում է՝ մեր այժմեան դէպքի պէս՝ ազնիւ գաղափարների սպասաւորութեանը այն ժամանակ յարատեւութեան հետ միանում է մշտնջատ զմայլութիւնը վսեմականի համար: Մարդ իւր համոզումները համարում է ոչ միայն ճշմարիտ՝ այլ և սուրբ, նա մաքաւում է յօգուտ նոցա ոչ միայն իբրև դիւնուոր՝ այլ և իբրև քահանայ: Նա միանգամայն ջերմոտանդ՝ անձնուէր՝ բարեպաշտ՝ դիցազնասիրտ է: Բարեմասնութեանց այսպիսի սքանչելի միաւորութիւնը սակաւ մարդկանց մէջ է պատահել: Իսկ Միլտոնի մէջ՝ կատարելութեան է հասել:

Նա ծագում էր այնպիսի գերբնաստանից, որ որ կարծես թէ խորհրդով բողոքուել էին նորա իրողոցի շուրջ՝ արիւթիւնը ազնուամտութիւնը, գեղարուեստական սէրն, որպէս զի մանկան ականջն և սիրտը օրօքն վիհի մաստ և պերճապայծառ թոթովներով: Նորա մայրը օրինակելի անձնաւորութիւն էր և թաղի մէջ հռչակուած էր իւր բարեգործութիւններով: Նորա հայրը՝ վաղեմի ուսանողը Բրիստ—Չօրչի ժառանգութիւնից զրկուածը բողոքականութիւն դաւանելու պատճառով՝ երեսի քրտինքով հարստութիւն ձեռք բերողը, թէպէտ փաստաբանի ծանր զբաղմունքներ ունէր այնու ամենայնիւ գրականութեան նախկին սէրը չը թողուց: Որպէս զի իւր ազատական և խնայցի հակումներից զխովին չը լքանի, հետեւապէս աշխարհքի սարուկ չը դառնայ: միւսոյն ժամանակ նա գրում էր ոտանաւորներ, քաջ երաժիշտ էր, ժամանակի ընտիր երգահաններից մէկն էր, նա Վորնէլիոն Յանսէնի ճորտար ձեռքով նկարել տուեց իւր որդւո լինեղանագիրը, երբ որ սա հազիւ տասը տարեկան էր և մանկան աւանդում էր բազմակողմանի և հիմնաւոր քրականական կրթութիւն: Թող ընթերցողը երեւակայե այս մանկան, ինչպէս որ նա կենում էր առեւտրականների փողոցում: Միջակ որեւոր բարեկիրթ գերդաստանի մէջ, ուր որ ձգտումները վսեմ էին, կենցաղավարութիւնը կանոնաւոր, ուր սովորութիւն էր սաղմոսները երաժշտութեան վերածել, ուր քաղցրալուր մաներիգ էին գրում ի պատիւ Որիանայ թագուհու (Եղիսաբէթ թագուհու), ուր որ երգեցողութիւնը՝ գրականութիւնը՝ նկարչութիւնը՝ կամ գեղասէր վերածնութեան յոյժը մտաւոր փառաւորութիւնը իջել էր, որ զարդարէ նորակրօնութեան քրիստոնէական զգացումը, ազնիւ աշխատասիրութիւնը, լուրջ պարզութիւնը: Միլտոնի

Համայն հանճարն այս միջոցորտից է ծագում. նա մուծեց վերածնունդն շուրջ՝ նորակրօնութեան յրջիմաստութեան մէջ, նախորդ բանաստեղծի (Սպէնսէրի) հոյակապութիւնը՝ կալուինական խիստ վարդապետութեան մէջ, և ապրեցաւ իրար շօշափող երկու քաղաքակրթութեանց ժամանակ՝ կարողանալով երկուսը հաշտեցնել իրար հետ: Մինչև 10 տարեկան հասակը նա ունէր տանը մի գաստիարակ՝ բազմօւսումն և պուրիտանական սննդ, որ նորա մաղերը կարճ խուզեց. այլ և յաճախում էր ս. Պաւլոսի դպրոցը, յետոյ մտաւ կէմբրիջեան համալսարան, որպէս զի սովորէ «քաղաքավայելութեւ գրականութիւն» և չնայելով իւր աչքերի թուլութեան և գլխացւէ՝ տա ներկու տարեկան հասակից սկսած այստեղ անընդհատ աշխատում էր մինչև կէսգիշերները կամ աւելի ևս երկար: Երբ որ ես մանուկ էի, առում «է նորա նկարագրած անձներից մէկը՝ որ շատ նման է իրան, ինձ չէր պաշտում ոչ մի խաղ, Եմ լրջմտութեան բոլոր զօրութիւնները ուղղուած էին ուսման և գիտութեան, որպէս զի նոցա սպառազինութեամբ ընդհանորին օգտուէտ գառնալու պատրաստուիմ. ինձ թուում էր թէ ես ստեղծուած էի ճշմարտութիւն և արդարութիւն քարոզելու համար: Եւ իրաւ դպրոցում, Կէմբրիջում, հօր մօտ, նա ամբարտւում էր գիտութեանց պաշար և ամենայն ուշիմութեամբ սովորում էր, զիւր նախատինքներից և լռոր լաւ մարդկանց գովեստներին արժանանալով: Նորա միտքը գեգերում էր յունական և լատինական պրականութեան արձակ դաշտի վերայ, ոչ միայն մեծ մատենագիրները, ուսումնասիրելով, այլ և նոյն իսկ միջին դարու բոլոր մատենագիրները, միևնոյն ժամանակ նա ուսանում էր հետեւել լեզուները՝ հին Եբրայերէն, Ասորերէն, Բարբինական, Եբրայերէն Ֆրանսիերէն և Սպանիերէն, այլ և Անգլիական հին պրականութիւն: Իտալական ամբողջ պրականութիւն, ուր այնպիսի ջանասիրութիւն և յաջողութիւն էր ցուցանում, որ կարողանում էր Իտալերէն և Լատիներէն գրել չափով և արձակ՝ ինչպէս մի Իտալացի կամ Լատինացի: Նորա զրադմանց ծաւալն աւելի ևս ընդարձակուում էր երաժշտութեան, մաթեմատիքական մակագութեանց, աստուածաբանութեան և ուրիշ շատ հմտութեանց ուսումնասիրութիւններով: Այս անդուլ վաստակներով նա պէտք է նախապատրաստուէր շատ նշանաւոր ասպարիզի համար: Եմ ծնողների և բարեկամների գիտաօրութիւն էր եկեղեցւոյ սպասաւորութեան ընկնել ինձ, «մանկութեան ժամանակից յայտնի էր ինձ նոցա դիտաօրութիւնն, որ և հակառակ էլ չէր իմ ցանկութեանց: Սակայն երբ որ ես փոքր ինչ հասակի առայ և տեսայ թէ որ աստիճանի բունաւորութեան ոգի է տիրել եկեղեցուն, — այսինքն խղճի այնքան զարհուրելի բռնաբարութիւն, որ հոգեւորական կոչման նուիրուող իւրաքանչիւր որ պարտաւոր էր երդմամբ և ստորագրութեամբ ճանաչել ինքը զինքը Ժողով և Եպիսկոպոս: Հետեւապէս սպառաբար յանձն առնել վաղ թէ ուշ ուխտագրութեան վտանգը կամ թէ եկեղեցւոյ իւր միամիտ հաւատոյ խախտման զարհուրելի տանջանքներին, իհարկէ բացի այն դէպքերից որ որ ուխտած խոստումը չի հա-

«կասում» արդէն ինքնին տկար խղճի ազդեցութիւն,—ես աւելի բարեք
 «դատեցի անբիծ լուութիւն պահպանել, քան ստրկութեամբ և ուխտադր-
 «ծութեամբ գնել և սկսել քահանայական տուրք սպասաւորութիւնը: Քա-
 հանայ դառնալուց նա այնպէս հրաժարուեցաւ, ինչպէս իսկզբան յուսով
 յօժարել էր. նորա յոյսն ու հրաժարումը բղիւսում էին մի և նոյն աղ-
 քիւրից—ազնուութեամբ գործելու հաստատուն կամքից: Աշխարհական
 կեանքը վերադառնալով՝ նա դարձեալ շարունակեց իւր առաջուայ զբաղ-
 մունքներն ու կատարելագործութիւնն, ուսանում էր ամենամեծ եռանդով
 և կանոնաւոր ուղղութեամբ, առանց նեղսիրտ իմաստակութեան և խաւա-
 րամիտ խստութեան. ընդհակառակն, իւր վարժապետ Սպէնսէրի օրինակին
 հետեւելով, նա կարողացաւ դիցաբանութեան, բնութեան նկարագրների և
 մտացածին ստեղծաբանութիւնների գանձերին՝ պայծառ գոյներ և երանգ-
 ներ վճարել իւր Allegro, Penseroso և Comus գրուածքների միջնորդութեամբ:
 Այդ ժամանակ ճանապարհորդեց գիտութեան և գեղեցկութեան երկրում՝
 այցելեց Իտալիան, բարեկամութիւն հաստատեց Գրոցիուսի, Գալիլէի հետ,
 յաճախում էր գիտնականների, մատենագիրների և աւագ մարդկանց ա-
 կումքները. լսում էր երաժիշտներին, աւնում էր բոլոր գեղեցկութեանց
 ճաշակը, ինչ որ վերածնութիւնը այնքան ահագին քանակութեամբ հաւա-
 քել էր Ֆլորենցիայում և Հռովմում: Նորա մեծամեծ հմտութիւնները,
 Իտալական և Լատինական յստակ պերճաբանութիւնը գրաւեցին հումա-
 նիստների բարեկամութիւնն ու հաճութիւնը, այնպէս որ Ֆլորենցիայում
 «այնքան մտերմութիւն և դիւրութիւն վայելեց, որքան իւր հայրենիքում՝
 կարող էր ունենալ»: Նա գրքերի և երաժշտական խաղերի պաշար էր հա-
 ւաքում Անգլիա առաքելու համար, և մտադիր էր Սիցիլիայում և Յունաս-
 տանումն ևս շրջագայել, որոնք հայրենիք են նախնի գրականութեան և
 արուեստների, Հելլանոսական երկու մեծ քաղաքակրթութեամբ ներշնչուած՝
 և հարաւային սրճակի ներքոյ ծլած բոլոր ծաղիկներից՝ նա քաղում էր
 լիք բունեղով միմիայն ամենահոտաւէտները և ամենաքննադները, բայց
 երբէք չապականուելով նրանց շրջապատող ցեխից, «Ակայ է Աստուած,
 «գրում էր նա վերջերը, թէ այս բոլոր վայրերում՝ ուր զեղիութիւն է
 «տիրապետում՝ ես մնացել եմ մաքուր և ազատ ամենայն արատներից և
 «պղծութիւններից, սրտիս մէջ զգաստ պահելով այն խորհուրդը, թէ մինչև
 «իսկ եթէ կարողանամ մարդկային աչքերից ծածուկ մնալ, Աստուծոյ տե-
 «սութիւնից ոչ մի տեղ թաքուն չեմ մնայ»: Հեշտախոտական և շաղակրատ
 սիրանուագների աշխարհում, ուր կնասէրներն և ճշմարտեղ փայլում էին
 այդ տեսակ նորաստեղծութիւններով, նա սրբութեամբ և բարձր էր պա-
 հում բանաստեղծութեան վեհ գաղափարը, նա մտադրում էր մի դիւ-
 ցազնական նիւթ ընտրել Անգլիայի հին պատմութիւնից և միշտ աւելի հա-
 մոզուում էր թէ «ով որ ուզում է ընտիր մատենագիր դառնալ և անյուսու-
 «թեան տազնապի մէջ չը մնալ՝ նա ինքը պէտք է ճշմարիտ անօթ լինի
 «ստեղծաբանութեան ոգւոյ, այսինքն՝ օրինակ և համագումարումն լաւա-

« գոյն և արժանաւորագոյն յատկութեանց. զուր է երազել՝ իրր թէ հա-
 րաւոր բան է ներքող երգել զիցազուններին և փառաւոր քաղաքներին,
 « մինչև որ ինքը մարդն իւր մէջ ամփոփած չունենայ այն բոլոր բարեմաս-
 « նութեանց փորձն ու գործադրութիւնն. ինչ որ գովեստի արժանի է »:
 Ամենից աւելի պաշտում էր նա Բանտէին և Պետրարկային իրանց բարոյա-
 կան մաքրութեան համար, և ասում էր, թէ « եթէ ս. Պաւլոսի ասելով
 « կի՛նն է քեզ — եւս ի՛նչ, և կնոջ լրբութիւնը միշտ գայթակղութիւն և ան-
 « պատուութիւն է: ո՛չ ապաքէն այր մարդն աւելի պիղծ և անարգ պէտք է
 « համարուի նոյն արատի համար, որովհետեւ նա պոքիւր է քեզ քան ի մեզ: Եւս-
 « տուծոյ, մինչդեռ այս հանգամանքների մասին հասարակաց կարծիքը հա-
 « կառակն է դաւանում »: Նա պնդում էր, « թէ ամենայն ազնիւ և ազատ
 « հոգի՝ իւր ծննդեան օրից և առանց երգման իսկ՝ պէտք է ասպետ հան-
 « դիսանայ կուսութիւնը պաշտպանելու և ամենքին սիրելի անելու համար », և
 նա ինքը գործով հաստատեց իւր խօսքն, որովհետեւ մինչև իւր ամուս-
 նանալը չէ գիտացել խառնութիւն. Ամենահրապուրիչ և գայթակղական
 փորձութիւնների դէմ միշտ հաւասար զօրութեամբ մարտնչել է և անա-
 րատ է մնացել, Իւր երկիւղած զգացումներով խիստ վսեմ համարելով
 քաւանութեան խնդիրները՝ նա միշտ խուսափել է կրօնական վէճերից. բայց
 եթէ նորա կրօնական համոզմանց վերայ յարձակուէին, նա պաշտպանում
 է էր նոցա իւր բոլոր զօրութիւններով՝ մինչև անգամ նոյն իսկ Հոռովմու՝
 յիսուսականների դէմ երես առ երես՝ չը վախենալով նոցա արուեստով
 իրա տակը փորած ականներից՝ և միայն երկու քայլ հեռաւորութեամբ դժո-
 խական հաւատաքնութիւնից և Վատիկանից, Երբ որ պարտականութեան
 հետ մի վտանգ էր կցորդւում, այդ հանգամանքն ոչ թէ սառեցնում էր
 նորան, այլ աւելի ևս գրգռում և գրաւում էր, Երբ որ յեղափոխու-
 թեան որոտման առաջին պայթումները լսելի եղան Անգլիայի ճակատա-
 գրին, նա ամենայն պարտաճանաչութեամբ փութաց հայրենիք դառնալու՝
 որպէս մի զինուոր, որ փողահարութեան կոչի հրաւերով շտապում է մար-
 ղական շարքի մէջ կանգնել, « քաջ զգալով, ասում է նա, թէ իրան ամօթ
 « է, որ օտար երկրում իւր անձը մատնէ զուարճութիւններին և պարապու-
 « թեան այն ժամանակ՝ երբ որ նորա հայրենակիցներն ազատութեան համար
 « են կուում »: Հենց որ սկսուեցաւ թունդ կռիւը, նա եկաւ որպէս կամա-
 ռոր զինուոր կանգնեցաւ առաջին շարքերում, հոգ չանելով, թէ այստեղ
 կնթարկւում է ամենածանր հարուածներին, Նորա կրթութեան ուղղու-
 թեան մէջ, նորա վարած պատանեկութեան մէջ, հոգեւոր և արտաքին
 զրուածոց ընթերցանութեան մէջ, առ հասարակ նորա բոլոր գործոց
 և համուզմանց մէջ՝ միշտ այն իշխող խնամքն է նկատւում — թէ այդ մարդը
 հաստատապէս վճռել է իւր մէջ զարգացնել և արմատացնել գաղափարական
 մարդու բնաւորութիւնը:

Մարդիկ կառավարւում են երկու գլխաւոր զօրութիւններով՝ բոպէական

մղմամբ և հասնատուն գաղափարով Մինը առաջնորդ է զդայուն, յափշտակուող բանաստեղծ մտքերի տէր՝ մարդկանց, որոնք առաջ արագ փոփոխութեանց ընդունակ են։ Միւսը՝ գործօն, դիմացկուն, դիւցաղնական ոգիների, որոնք իրանց վճիռների մէջ անփոփոխ են, ինչպէս զորօր։ Միլտոնը, Առաջինները համակրելի են, որովհետեւ սրտի զեղումներով առատ են, երկրորդները ամփոփուած են և ակելի ծածկամիտ մնալու հակամէտ են։ Առաջինները անձնատուր են լինում լիովին երկրորդները գործում են զգուշութեամբ։ Առաջիններն ընկերականութեան և վստահութեան ոգով գեղատէր բնազդման ուժով և ամենայն ինչ արագապէս փոխարինելու ընդունակութեամբ, ակամայ ցոլացնում են իրանց մէջ շրջապատող մարդկանց և իրերի եղանակն ու տրամաբանութիւնն, հետեապէս նոցա մէջ ներքին լարումը իսկոյնեկեթ համակում և հաւասարակշռում է արտաքին հանդամանաց հետ։ Երկրորդները անվստահութեան և խոժոռութեան ազդեցութեամբ բնազդական ընդդիմակութեան զօրութեամբ և ամենայն դէպքերում միայն իրանց դաւանած կանոնին արագ յարմարեցնում ընդունակութեամբ՝ խոր մտնում են իրանց էութեան ներսն, և այդպիսի պատու արների մէջ փակուած՝ անմատչելի են դառնում շրջապատող մարդկանց կողմից ծագող ոչ մի խնդրին, ոչ մի ընդդիմութեան։ Սոքա ստեղծում են մի գերակայ (խղճալ) և որպէս նշանաբան կամ դրօշակ՝ այդ գերակայ գաղափարը իւր զինուորին պիտի պահում է իւր տեղում կամ մղում է առաջ։ Ինչպէս ամենայն զօրութիւն, որ վաղ թէ ուշ ազդեցութիւն պիտի գործէ գերակայ դադափարը գնալով աճում է և ճարակելով կանոն է հեթեան մնացած մասը։ Մարդս իւր այդպիսի դադափարը ամրացնում է նոր նոր գիտողութիւններով, փայփայած պահպանում է դատողութիւններով, դորա հետ կապում և շղթայում է իւր բոլոր իմացումների և փորձերի բազմահիւս ցանցը, այնպէս որ եթէ մի փորձութեան վտանգ սպառնայ և սկսէ տանջել այնպէս զինուած հոգուն՝ շատ յաջողութիւն չի գտնիլ վասն զի այնտեղ միմիայն մի առանձնացած կամ զատուցած սկզբունք է թափուցած, որի վերայ յարձակումը դիւրին լինէր, այլ այն տեղ մարդու դաւանութեանց ամբողջացած և զուգակցած մի կատարեալ դրութիւն է ամբարձած, որ անթիւ ճիւղաւորութիւններ է արձակել և այնպէս ամրացել է, որ ոչ մի երեւելի հրապոյր չը պիտի կարողանայ խախտել նորան իրա տեղից։ Այդպիսի մարդու սովորութիւն է դառնում, միշտ պաշտպանողական դիրք բռնել։ Նորան յատուկ է պատերազմական դէմք, նա անտասան հպարտութեամբ և արիութեամբ կանգնում է իւր տեղը՝ ի մանկութենէ կազմած համոզման վահանով։

Ժան Պոլ Ֆիլիտերի տաած ին պէս՝ այդպիսի առհասարականերով օժտած հոգին նման է զանգակի մէջ դրնուած ջրասուղակին։ Նա կեանքի մէջ այնպէս է անցուդարձ անում, ինչպէս սա՝ ծովի մէջ, մաքուր՝ բայց միայնակ։ Անգլիա վերադառնալուն պէս՝ Միլտոնը կրկին խորասուզուեցաւ իւր գրքերի մէջ և մի քանի աշակերտներ հաւաքելով սկսեց նոցա ունու-

ցանել իւր կրթութեան օրինակի տարազով, այսինքն նոցա պատուիրեց ան-
պակաս աշխատութիւն, լրջադրող ընթերցանութիւն, ժուժկալ կեանք,
խիստ վարք՝ ճգնաւորական՝ գրեթէ վանական կեանք, Բայց յանկարծ ա-
մուսնացաւ (1643 թ. երեսունուհինգ տարեկան հասակում)։ Մի քանի
շարաթից յետոյ կինը թողեց նորան, դարձաւ հօր տունն, ոչինչ չէր ու-
զում լսել ամուսնու մասին, չէր կարգում նորա նամակներն և անարգանք
վրձնեց նորա ուղարկած մարգուն։ Պարզ է, որ այստեղ ընդհարուել էին
երկու հակադիր բնաւորութիւններ, Նստաբարոյ և փակ բնոյթը խորշնի
է ամենուն, բայց աւելի ևս անտանելի է կանանց։ Սոքա յայտնապէս տես-
նում են, որ այնպիսի մէկի վերայ շատ դժուարին է աղդեցութիւն բանեց-
նել, կաշկանդում երկնչում են նորա պատկառելի արժանաւորութիւն-
ներից, խրանում և գարշում են նորա հպարտութիւնից նորա սեպհական
հոգացողութեանց և զգացմանց մէջ իրանք ստուերի տակն են մնում. կա-
նայք զգում են, որ իրանց առ ոչինչ են դնում, թէ իրանց անխնայ զո-
հում են յանուն ընդհանրական շահուց և իմաստասիրական աշխատու-
թեանց, թէ իրանց խիստ են դատում ամենայն մանրնակրկիտ բաների մէջ,
կամ եթէ հազիւ շնորհ են անում երբեմն զիջանել՝ այն ժամանակ ևս
այնպիսի վիրաւորիչ հայեացքով են նայում, ինչպէս որ ողորմութիւն կա-
րելի է շնորհել միայն ստորին և անբան էակներին, կանանց համար տա-
րակոյս չկայ որ այդ մարդիկ մերժում են թէ հաւասարութեան իրաւունքը՝
սակայն իրանց անձի համար միայն այդ պահանջելով, և թէ՛ սէրն՝ որ գէթ
վարձատրութիւն կարող էր լինել կորուսած հաւասարութեան փոխարէն։
Սեփական բնաւորութիւնը ստեղծուած է անհաղորդ առանձնական կենաց
համար. նորան պակասում է երկայնամտութիւն, զիջողականութիւն, շնոր-
հալիութիւն, ուրախութիւն և քնքշութիւն, որ ամենայն ընկերութեան
համար էական պայմաններ են, Երաւէ այսպիսի բնաւորութեան վերայ ամե-
նայն դժ զարմանում և ապշում է, բայց դորանով էլ կը վերջանայ զարմա-
ցողի հարկը, մտնաւանդ եթէ ինքը սահմանափակ և գոհակամիտ անձնաւո-
րութիւն է, ինչպէս որ էր արգարեւ Միլտոնի կինը, և եթէ մտաւոր աղքա-
տութեան հետ միանում է սրտի անընտելութիւնը, «Միլտոնի բնութեան
մէջ, ասում են նորա կենսագիրները, նշմարւում էր մի տեսակ խտաբա-
րոյութիւն . . . մտքի այն տեսակ դաժանութիւն, որ աննշան հանգամանե-
րներում զիջանել չը գիտէ», որով նա միշտ այն բարձրութեան վերայ էր
մնում և այն ոլորտներում, ուր բնական հոգսերը տեղի չունին, նորան
մեղաբերում էին «անբմբեր և զայրացկոտ բնաւորութեան համար», բայց
աւելի ստոյգն այն է, որ նա ճգնում էր անաղարտ պահել իւր արժանաւո-
րութիւնը՝ որպէս մարդ, և իւր հեղինակութիւնը՝ որպէս ամուսին, մինչդեռ
նա չէր գտնում ո՛չ յարգ ու պատիւ և ո՛չ մարդասիրական գորով, որոնց
իւր կարծիքով՝ արժանի էր ինքը, Բայց անկասկած՝ նա ամբողջ օրը գրքերի
հետ էր ընկերացած, իսկ մնացած ժամանակ սրտի մտօք ապրում էր բարձ-
րագոյն, վերացական աշխարհում, ուր կանանցից սակաւները մուտք են

գտնում, իսկ նորա ամուսինը աւելի պակաս քան թէ որեւիցէ ուրիշը, Արդէն ամուսին ընտրելիս անպացուցեց Միլտոնը, թէ որքան անփորձ է աշխարհքից և որքան միայն առանձնասենեկում ապրող մի մարդ է, Կնոջ դիտարկումն էլ տարաւ նա որպէս կատարեալ առանձնասենեկի մարդ, և այնքան աւելի էր կատաղեցնում նորան այդ դէպքն, որքան աւելի քիչ էին ծանօթ նորան աշխարհքն ու ընկերական կեանքը, Բնաւ չը կարծելով, թէ ծիծաղելի պէտք է երևի, և որպէս առաջին անգամ՝ իրականութեան հետ ընդհարուած մի մարդ, նա գրեց ապահարզանի մասին քննախօսութիւններ փիլիսոփայի խստաբարբառ ոճով՝ ստորագրեց նոցա տակը իւր անունն, ընծայեց նոյնը բարձրագոյն Խորհրդարանին, և այնուհետեւ իրան համարում էր ամուսնական կապից լուծուած՝ *de facto* (իրողաբար) այն պատճառով, որ նորա կինը հրաժարում էր դառնալ, և *de jure* (իրաւաբար) այն պատճառով, որ իւր այդ վարմունքը արդարացնում են Ս. Գրոց չորս վկայութիւնները, Հետեւաբար նա սկսեց մի նորահասակ օրիորդի փաղաքշել, բայց անսպասելի կերպով իւր ոտքերի առաջ տեսնելով զղջացած և արտասուալի ամուսնուն՝ ներեց նորան. սկսաւ դարձեալ կենակցել նորան, բայց և վերստին սկսեց վարել ցամաք ու ախուր ընտանեկան կեանքը, Փորձը բնաւ նորան չը խրատեց, այնպէս որ նա վերջերը խիստ անզգոյշ գտնուեցաւ և դարձեալ հրկու անգամ ևս ամուսնական կապեր հաստատեց, — վերջին անգամ՝ մի կնոջ հետ, որ իրանից երեսուն տարով դեռահասակ էր, նորա ընտանեկան կեանքի միւս մասերն էլ այն չափով դժբախտ և դառն էին, Իրան քարտուղար կարգեց իւր գուետրներին, որոնք պարտաւոր էին նորա առաջ բարձրաձայն կարգալ իրանց անհասկանալի լեզուներով, որ հարկաւ հրապուրիչ աշխատութիւն չէր և տեղիք էր տալիս շատ իրաւացի գանգատներին, Ինքն էլ իւր կողմից մեղադրում էր նոցա, թէ «նոքա որդիական պատկառանք չունին առ հայրն, անփոյթ և անխնամ են, մենակ են թողնում նորան, աղախնու հետ խօսքը մէկ են արել և գողանում ու խարդախում են ծախսարարութեան մէջ, յափշտակում են մինչև իսկ գրքերն, և այն աստիճանի արատաւորուել են, որ գուցէ չամաչեն և մնացած ձորձերն էլ տանեն վաճառեն վաշխառու փերեղակին», նորա երկրորդ գուետը՝ Մէրին՝ լսելով, թէ հայրը պատրաստում է մի անգամ էլ ամուսնանալ, այս խօսքերն արտասանեց. «Բնաւ նորութիւն չէ, որ դա պատկուում է, նորութիւն կը լինի, եթէ դա իւր ոտքերը ձգէ», Սոսկալի բառեր, որոնք տարօրինակ լոյս են սփռում այս թշուառ ընտանեկան կեանքի վերայ, Ոչ հանգամանքներն և ոչ բնաւորութիւնը Միլտոնին չը պատրաստեցին երջանկութեան համար:

Ս. Մանդինեանց.

(ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ):

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԼՈՒՐԵՐ

ՌՈՒՍԱՀԱՅՔ

Նոր Դարը հաղորդում է, որ Մոսկուայի Լազարեանց ձեմարանին պ. պ. Քանանովն և Տէր Յակովբեանցը նուիրել են առաջինը 12000, իսկ երկրորդը 10000 ռուբլի, այն պայմանով, որ առաջինի տոկոսն օք մի Ղլարեցի մանուկ, իսկ երկրորդի տոկոսն օք մի Գօրեցի տղայ ուսում՝ առնեն վերոյիշեալ ձեմարանում մշտապէս:

Լրագիրները հաղորդում են, որ Թիֆլիզում յօգուտ Զէյթունցոց սկսած հանգանակութեան գումարը հասած է մօտ 7000 ի, որ Թիֆլիզաբնակ Հայերի դէպի իրանց թշուառ ազգակիցներն ունեցած ջերմ զգացմանց արտայայտիչն է:

Թիֆլիզի ժողովարանում ամսոյս 10 ին յօգուտ Հայուհեաց ընկերութեան տեղի ունեցաւ պարահանդէս և վիճակախաղ, որ բաւական նշանաւոր արդիւնք է տուել ընկերութեան: Հայուհեաց ընկերութեան արդիւնաւոր գործունէութիւնը յայտնի է ամենքին, ուստի և ցանկալի է, որ Թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը չինայէ նորա միջոցներն ընդարձակել իւր առատ տուրքով:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ

Կ. Պոլսից մեզ գրում են.

Ամենապատիւ Տ. Յարութիւն Արքեպիսկոպոս Վեհապետեան, Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքը անցեալ տարւոյ Հոկտեմբեր 23 ին պատրիարքական պաշտօնից հրաժարական տուած լինելով, տակաւին գործը վերջնական որոշում ստացած չէ: Ամեն. Պատրիարքի հրաժարականը պատճառաբանեալ էր, և պատճառներն էին Հայոց ազգի դարաւոր արտօնութեանց և կրօնական առանձնաշնորհութեանց դէմ տեղի ունեցած ինչ ինչ գործողութիւնները: Օսմանեան Բարձրագոյն դուռը Ամեն. Պատրիարքի հրաժարականը չընդունեց, և հրաժարականի պատճառ եղող գործողութեանց քննութիւնը յանձնեց նախ յատուկ Յանձնաժողովոյ և յետոյ պետական խորհրդոյն: սակայն մինչև հիմայ այս գործի վերջ առած լինելը չյսուկեցաւ: Ամեն. Պատրիարքն իւր ընթացից համար ազգի կողմանէ համակրական ցոյցեր ընդունեցաւ:

«Արեւելք» լրագիրը հաղորդում է, որ Օսմանեան Բարձրագոյն Դրան արդարութեան և կրօնից Վսեմ. նախարարին կողմանէ ուղարկած է Ամեն. Պատրիարքին, նորընտիր Քաղաքական ժողովոյ պաշտօնական հաստատու-

Թիւնը՝ Այդ հաստատութեան յապաղումը Ամեն. Պատրիարքի հրաժարականին պատճառներից մէկն էր. Վոստանդնուպոլսոյ ազգային վարչութեան նոր Բաղաքական ժողովոյ ատենապետն է Վսեմ. Սիմն պէյ Մաքսուտ. դերատենապետը՝ Վսեմ. Էլիսս Էֆէնտի Չայեան, ատենադպիր՝ Մեծ. Կարապետ Էֆէնտի Սըվաճեան, դերատենապետ՝ Մեծ. Յովհաննէս Էֆէնտի Թորոսեան:

Մեզ գրում են Կ. Պոլսից. — Զմիւռնիոյ Հայոց գլխաւորներից Վսեմ. Յովհաննէս Էֆէնտի Սպարթոյեան վախճանել է անցեալ Դեկտեմբերի 22ին. Հանգուցեալն իւր ազգասիրական մեծագործութիւններով, ազգային բարերարների կարգը դասուած էր, և նորա մահը իբր ազգային սուգ նկատուած է Զմիւռնիայում և Վոստանդնուպոլսում, և նոյն զգացմամբ և ցաւով արձանագրում ենք և մենք այս տիրառիթ լուրը. Հանգուցեալ նշանաւոր բարերարութիւններն եղած են Զմիւռնիոյ Ս. Լուսաւորչեան հիւանդանոցի վերաշինութիւնը և պահպանութիւնը, Զմիւռնիոյ Ս. Մեսրոպեան վարժարանի վերաշինութիւնը, Վոստանդնուպոլսոյ Ս. Փրկչեան հիւանդանոցին տուած առատ նպաստները և ուրիշ շատ օգնութիւններ. Լսելով է՝ որ բարեգործական նպատակների համար կտակներ ևս թողած է հանգուցեալը:

Երեւելք լրագիրը հաղորդում է, որ Տիգրանակերտի վիճակի Հայոց մէջ վերջին ժամանակներն երեցած կրօնափոխական ձգտումը, նոր լուրերին նայելով, շատ թուլացած է, և հետաքոյնը վերստին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ծոցը դառնալ ս'սած են. Արժ. Տ. Ներսէս Ծ. Վարդապետ Խարախանեան, փոխ առաջնորդ տեղւոյն՝ գրեթէ երեք ամիս յառաջ Տիգրանակերտ հասած է, իբրև պատրիարքական տեղապահ:

Կ. Պոլսի լրագիրը հաղորդում են, որ — Գեր. Տ. Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանց, առաջնորդն Տրապիզոնի, որ իբրև լիազօր այցելու դնացած էր Մուշ և Ս. Կարապետ, դարձել է իւր վիճակը:

— Վոստանդնուպոլսոյ ազգային Վարչութեան Կրօնական Ժողովոյ ատենապետ Ամեն. Տ. Մկրտի, Արքեպիսկոպոս Խրիմեան, որ անցեալ ամիսներում հիւանդ էր, առողջացած իւր պաշտօնի գլուխն անցած է:

Երեւելք՝ հաղորդում է, որ Վոստանդնուպոլսի ազգային վարչութեան քաղաքական ժողովը Տէրութեան կողմից հաստատուելուց զկնի, Սրբազան Պատրիարքն Կաղանդի օրը Մայր Եկեղեցի իջել, քարոզ խօսել և Երուսաղէմատնում շնորհակալութիւն է ընդունել. Իսկ Ս. Ծննդեան շնորհաւորութիւնները Պատրիարքարանումն ընդունել:

ի, Պոլսից մեզ գրում են. Բարձրապատիւ Մեծ Եպարքոսն յունուարի 9 ին իւր մասն է հրաւիրել ազգային մեծաձեռններից մեծամագատիւ Տադեան, Վահան, Սիրիլէն և Նուրեան Էֆէնաիներին և նոցա հետ յանուան Վահափառ Սուլթանին ազգային գործերի վրայ խորհրդակցել է. Իսկ Յունուարի 16 ին էլ Սրբազան Պատրիարքի հետ մի կարեւոր տեսակցութիւն է ունեցել:

ԿԱՐՍԻ ՈՒ ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԱՄԱՌՈՑ ՀԱՇԻՒԸ. Ի 22-ն ՈՆՊՏԵՄԲԵՐԻ
1885 ԱՄԻ ՄԻՆՁ Ժ15-ն ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 1887 ԱՄԻ:

Մ Ո Ւ Տ Է.

1. 1885 տմի Սեպտեմբերի 22 ին նախկին երեցփոխաններից ստացուած է 7 1/2 գրգ. մամ	34 40
2. Եկեղեցուց դուրս մասնաւոր անձանց վաճառուած է 26 1/4 գրգ. մամ	26 85
3. Եկեղեցւոյ մէջ վաճառուած է 5 փուտ 23 գրգ. մամ	732 97
4. Երկու հարկեր ինքնուրու եւ վեց մկրտութիւնից լուսգին	178 20
5. Բաւառուս եւ ինն տպակից լուսգին	57 10
6. Նննջեցիականից լուսգին	10 50
7. Եկեղեցւոյ գանձանակից գլխացեալ է արդիւնք	13 18
8. Եկեղեցւոյ պատկան տներէր վարձ ստացուած է	20
9. Եկեղեցւոյ վերանորոգութեան համար զանազան անձինքներից նուէր ստացուած է	145
Իսկուր մտից գումարն է	1218 20

Ծ Ա Խ Բ.

1. Եկեղեցւոյ Ժամակոչին, Լուսարարին, տիրացուին տրուած է ռոճիկ	478 50
2. Եկեղեցւոյ համար առնուած վարդերի եւ իրեղենների վճարուած է	58 29
3. Եկեղեցւոյ եւ եկեղեցւոյ պատկան շին. վրայ զանազան ծախքեր է եղել	58 29
4. Ս. Անուած է Եկեղեցւոյ համար 6 փուտ եւ 7 գրգ. մամ	129 10
5. Եկեղեցւոյ մէջ ձրի վառելու համար տրուած է 4 1/2 գրգ. մամ	" "
Իսկուր ծախուց գումարն է	724 18
Մտից գումարից ծախուց գումարը գուրս գալով մնում է պատրաստի փող ընդ. ամենը	494 2

Մնացած գումարից Հոգեւոր իշխանութեան տնօրինութեան համաձայն 400 ռուբլին յանձնուած է Կարօի հոյսց եկեղեցւոյն ղարդների Հոգաբարձութեան օրպէս նպաստ յեշեալ գործերի 1886—1887 ուսումնական տարուայ:

Իսկ մնացեալ 94 ռ. 2 Կ. եկեղեցւոյ պատկան բոլոր կաշ կարասիքների, պաշտօնական մատենաների եւ այլ զանազան կարեւոր պաշտօնական թղթերի հետ յանձնեցի պ. պ. հռոմէականներ Սարգիս Աստղեանցին եւ Խաչատուր Մախաթլեանցին որոնք Հոգեւոր իշխանութեան հրամանագրութեան համաձայն ինձ

Հետ մանրամասնաբար հաշիւ տեսնելուց յետոյ, տուին ինձ օրինաւոր ստորագրութիւն հաշիւեւտեւութեան մասին:

Ռ. Բարսի կարեաց Ս. Նշան եկեղեցւոյն մօտ 25 ամիս ծառայելուց յետոյ գրաւոր չհրաժարական տուի եւ դուրս եկաւ պաշտօնից:

Ս. Նշան եկեղեցու երեցփոխ. Մ. ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆԳ.

Կոնդակաւ Վեհ. Հայրապետի Ազգիս յ 12 Յունուարի ընդ համարաւ 21՝ հաստատեցան ի պաշտօն հոգաբարձութեան եկեղեցական-ծխական միգասեան տղայոց ուսումնարանի Զրկիներնց Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Հայոց Տփլիս քաղաքի՝ Բարեկրօն Ներսէս քահանայն Տէր Բարսեղեանց եւ պատուելիք՝ Յովսէփ Ստեփանեան Անանեանց, Մովսէս Մարկոսեան Յարութիւնեանց եւ Գէորգ Լուարսաբեան Կուղանեանց:

Կոնդակաւ Վեհ. Հայրապետի Ազգիս յ 12 Յունուարի ընդ համարաւ 22՝ հաստատեցան ի պաշտօն հոգաբարձութեան եկեղեցական-ծխական միգասեան տղայոց ուսումնարանի Կաթուղիկէ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ Հայոց Տփլիս քաղաքի՝ Բարեկրօն Գարեգին քահանայն Մատինեանց, Ստեփաննոս քահանայն Սամուէլեանց եւ պատուելիք՝ Կամսար Տէր Դաւթեանց եւ Քալանթար Քալանթարեանց:

Կոնդակաւ Վեհ. Հայրապետի Ազգիս յ 12 Յունուարի ընդ համարաւ 23՝ հաստատեցան ի պաշտօն հոգաբարձութեան եկեղեցական-ծխական միգասեան երկսեռից ուսումնարանաց Հայոց Արդուին քաղաքի, պատուելիք՝ Մկրտիչ Յակոբեան Վաթուկեանց, Անտօն Զօհրապեանց, Արթաշատ Դուրբինեանց եւ Մահտեսի Մկրտիչ Աղնաւուրեանց:

Կոնդակաւ Վեհ. Հայրապետի Ազգիս ի 14 Յունուարի ընդ համարաւ 24՝ հաստատեցան ի պաշտօն հոգաբարձութեան եկեղեցական-ծխական միգասեան տղայոց ուսումնարանի Պետիգորսկ քաղաքի պատուելիք՝ Բաղդասար Էմմանուէլեան Խօջայեանց, Յովհաննէս Մարտիրոսեան Բաբասինեանց, Ազարոս Առկասեան Սվէշիկեանց, Դաւիթ Գաբրիէլեան Բիւրձեանց, Գէորգ Յովհաննիսեան Մանտաշեանց եւ Խաչիկ Կարապետեան Թամանեանց:

Կոնդակաւ Վեհ. Հայրապետի Ազգիս ի 14 Յունուարի ընդ համարաւ 31՝ հաստատեցան ի պաշտօն հոգաբարձութեան եկեղեցական-ծխական մի-

դասեան տղայոց ուսումնարանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Հայոց Աւֆ Գեափանակ գեղջ Բարեկրօն Յակովբ քահանայն Աւետիսեան և պատուելիք երեսփոխան Ղունկիանոս Սարգսեանց և Բարսեղ Շղեկեան:

Վեհափառ Հայրապետն Ազգիս իւրով Հայրապետական կոնդակաւ ի 16 ներկայ Յունուարի ընդ համարաւ 30՝ բարեհաճեցաւ արժանաւորել զգիրաւ պատիւ առաջնորդն թեմին Հայոց Համախոյ զՍրբազան Մեսրոփ Կալսկոպոսն Սմբատեանց Արքեպիսկոպոսական կոչման, ի նկատի առեալ զյոյժմամեայ ծառայութիւնս նորա յԱնդամութեան Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի և զԱռաքելաշաւիղ ընթացս յԱռաջնորդական պաշտաման:

16. Դեկտեմբ. (1887) Նորին Օծութիւն Վեհափ. Կաթողիկոսը բարեհաճեց կոնդակաւ յայտնել Սինօդին, որ հաւաստի աղբիւրներից տեղեկանալով Վաղարշապատու երկսեռ դպրոցների կարօտաւոր զրութեանը և գլխավոր իւր ժողովրդեան ուսումնական զաւակաց վրայ՝ հրամայում է սպանդանոցի և աթոռապատկան վաճառանոցի մեծ կշռի տարեկան արդիւնքը, 342 ր. 50. կ. ժամանակաւորապէս յատկացնել յիշեալ դպրոցներին: ցնոր կարգաւորութիւն:

16. Դեկտ. Նոր—Նախիջևանցի պ. Յովհաննէս Թադէոսեան Բէօլլէ—Հասինեանց, իւր բարեկիշատակ հօր, Թադէոս Բէօլլէ—Հասինեանցի կտակած 5% տոկոսաբեր 3 բանկային արեւելեան փոխառութեան տոմսերը, իւրաքանչիւրն 100 ր. արժողութեամբ, Բեսարաբիայի Կոնստանտինոպոլ ուղարկել է Սինօդ, յօգուտ Ճեմարանի Մայր—Աթոռոյս: Պ Բէօլլէ—Հասինեանցը մի 100 ր. բանկ. տոմս էլ նուիրել է Նոր—Նախիջևանի Ս. Հովհաննէսեան օրիորդաց դպրոցին, նաև մի զանգակ 20 փութ ծանրութեամբ նոյն քաղաքի Ս. Թէոդորոս եկեղեցուն:

21 Դեկտ. Սինօդը վճռեց Ցաթևու հոչակաւոր և խորխալեալ վանքը վերանորոգել յառաջիկայ գարնան, ծախսելով 1000 րուբլի վանքի եկամտից, իսկ Հուշեցի Մարգարայ բէգ Ղարադեօղեանցի կազմած նախահաշուով նշանակեալ մնացած 5018 ր. 50 կոպէկը (ընդ ամենը՝ 6018 ր. 50 կ.) ժապաւինեալ մատենով ժողովել Գանձակ նահանգի բարեպաշտօն ժողովրդականներին, յանձնելով վերաշինութեան հսկողութիւնը տեղւոյն վանահօր, փոխանորդ Արթ. Անանիայ վարդապետին:

21 Դեկտ. Անդամ Սինօդի, Գերապ. Սարգիս Եպիսկոպոս կարի թախանձանօք ինքրած լինելով Նորին Վեհափառութիւնից ազատ մնալ ծախարարութիւնից, վատառողջութեան պատճառով, նորա տեղը նշանակուեցաւ Գերապ. Կարապետ Եպիսկոպոս, արձակուելով Ս. Գայիանէ վանքի վանահայրութիւնից, նախանդամ վանքական կառավարութեան Իբրեւ ան-

դամ նոյն կառավարութեան նշանակուած են՝ Արժ. Յովսէփ վարդապետ Խարաղեանց և Ներսէս վարդապետ Փարփեցի:

23 Դեկտ. Երևում է Սինօդի գործերից որ Բեսարաբիոյ, Ղարաբաղի և Աստրախանի թեմերը նախանձախնդիր լինելով Ս. Աթոռոյս և Ճեմարանի բարգաւաճման և շնայելով իւրեանց դրամական անձուկ դրութեան, չեն դաժնաւորում մասն հանել վիճակային արդիւնքներից թէ Ճեմարանին թէ և Աթոռոյս, որի վրայ ծանրանում է Ճեմարանի բոլոր ծախսը. Երևանայ թեմի արդիւնքներն էլ ամբողջովին մտնում են Աթոռոյս գանձարանը, մի-միայն Վրաստանի արդիւնաշատ և բաղմամարդ թեմն է մնում անմասն. ուստի և հրամայեցին՝ այսուհետեւ այդ թեմի մատրիքական վկայագրերից գոյացած արդիւնքը ամբողջովին վերապահել յօգուտ Ճեմարանի:

30 Դեկտ. ի նկատի առնելով, որ Նոր-Քայազխտի Ներքին—Աղիման գիւղի Յովհաննէս քահանան մնում է անսանձ և պախարակելի վարքով. հակառակ իւր տուած մեղայական խնդիրների և պարտաւորական ստորագրութեանց, Շարունակում է լնքնագլուխ գործել ընդդէմ Հոգեւոր իշխանութեան, կատարում է չհաս պատկեր և ընդ որովհետեւ յոյս չկայ այլ ևս նորա ուղղութեան և դարձին, ուստի քաղաքական իշխանութեան ձեռքով համաթուել նորան սոսկ աշխարհականաց շարքը, նախապէս կարգընկէց առնելով, Նորա կատարած արգելիս և չհաս պատկերը համարել անվաւեր:

30 Դեկտ. Նշխակէս կարգընկէց առնել Նոր—Նախիջևանու Նիսիտայ գիւղի քահանայ Մովսէս Զարիֆեանցին ի նկատի ունենալով նորա արդիւնդական, պոռնկական, զայթակղելի և անուղղայ ընթացքը և թուել ի շարս սոսկ աշխարհականաց, Իսկ այս կարգաւորած քահանայի դեռահաս զաւակների սնդեան և պահպանութեան համար նշանակել օժանդակութիւն հոգեւորականաց որոնց և այրեաց խնամարկութեան արկղից:

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Ի ՎԱՐՉՈՒԹԵՆԷ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

1. Քննութիւնը ընդունելութեան յաշակերտութիւն ձեմարանի Մայր Աթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի կատարին մի անգամ և եթ ի տարւոյ և այն աւուրբք ինչ յառաջ քան զսկիւրն ուսումնական տարւոյ:

2. Ցանկացողք մտանել յաշակերտութիւն ձեմարանիս մատուցեն խնդիր յանուն Վեհափառ Վաթուղիկոսին ոչ անագան քան զմին յուլիս ամսոյ:

3. Ընդ խնդրագրին պարտէ առաջի առնել զվկայագիրս ուսման, բարի վարուց, ծննդեան և մկրտութեան և պատուաստման ծաղկի:

4. Կորեկ աշակերտք և ուսանողք զնին ի բժշկէ ձեմարանիս, որ և ապ Տեսչին զգրաւոր տեղեկութիւն զառողջութենէ նոցա:

5. Ի դպրոցական դասարանս ընկալեալ լինին առհասարակ ուսեալքն ի վարժարանս և կամ հրահանգեալքն առնին կրթութեամբ. իսկ յառաջին յարան ձեմարանիս՝ նորա միայն որք ունին վկայագիր աւարտման դպրոցական դասընթացից:

6. Յետ կանանաւոր հարցաքննութեան ընկալցին յաշակերտութիւն յամենայն դասարանս ձեմարանիս. իսկ վասն մտանելոյ յԱռաջին լսարան՝ ենթադրեցին հարցաքննութեան յայն յամենայն առարկայս, զորս կարեւոր համարիցի Ուսումնական Խորհուրդն:

Ծանօթութիւն. Վասն մտանելոյ յԳ. դասատուն պահանջի անթերի գիտութիւն դասընթացից երկուեան եկեղեցական ծիսական ուսումնարանաց. իսկ վասն մտանելոյ ի միւս դասարանս աշակերտք պարտին քննել ըստ ծրագրի հաստատելոյ ի Վեհափառ Վաթուղիկոսէն, ի պէտս Բեմական դպրոցաց:

7. Ցանկացողք մտանել յԱռաջին լսարան ձեմարանիս վկայագրով աւարտման դպրոցական դասընթացից, վերադին ունին ենթարկիլ հարցաքննութեան յամենայն առարկայս, եթ զնի աւարտան տեղեւ էցէ ի վերայ առաւել քան զմի:

8. Յետ հարցաքննութեան ընկալեալ լիցին ի շարս աշակերտաց՝ որք արժանաւոր դատեցին Ուսումնական Խորհուրդն:

Ծանօթութիւն. Պահանջի՝ զի ընկալեալքն յաշակերտութիւն լիցին ուշիմք երկարագիր, ձայնեղք, բարեկազմք և բարերարողք:

9. Եւ. դասարան ձեմարանին ընկալեալ լիցին պատանիք 14—16 ամեայ և ըստ այսմ համահաստութեան ի յոյժորդ դասարանս:

10. Աշակերտք ձեմարանի գիշերօթիկք են ամենեքեան, թէ ձրիավարքն և թէ թոշակատուքն: որք ստանան զուսումն, սնունդ, հագուստ և զամենայն առողջապահական խնամս:

11. Թիւ ձրիավարժից որ ի հաշիւ Մայր Աթոռոյս, որոշի ամ ըստ ամէ ըստ բարեհաճ կարգադրութեան Վեհափառ Վաթուղիկոսի:

12. Աշակերտեալքն պարտին կանխաւ մատուցանել ի գրաւ՝ յայսկոյս կ. վկանանք 50) րուբլիս, իսկ եկեալքն յայլոց վիճակաց Ռուսաստանի կամ ի տարաշխարհաց՝ րուբլիս 75. որպէս գի հատուցի այդ ի ծախս վերադարձի նոցա ի հայրենիս ևս և ի գին կորուսեալ և վատնեալ գրեւոյ. հանգերձեղինաց և այլոց իրեղինաց:

13. Իւրաքանչիւր թոշակատու վճարեցէ ի տարին րուբլիս 200, ի կրկին նուազս. ի Սեպտեմբեր և ի Յունուար ամիսս:

14. Եթէ թոշակատու ոք ելցէ կամ արձակիցի մինչև բոլորեալ ուսումնական կիսամեկին, զբաւական նորա ոչ դարձուցի յետս:

15. Յամառնային արձակուրդս, եթէ ծնողք կամ բարերարք կամիցին տանել զորդիս իւրեանց ի հայրենիս, ծախք երթեկեկութեանց նոցա լիցին ի ծնողաց կամ ի բարերարաց:

U 27.

Տպարանակտն յողովը խնդրումէ բոլոր գործակալներից շուտով հասցնել “Արարատի”, բաժանորդաց ցուցակները, ըստ խաբարէր-մեան փեմայից Կոն-սիսյանի:

Ի հակառակ դեպս իրանք գործակալները կեն-
թարկուին խիստ պատասխանատուութեան:

ВЕРХНЕ-ВУЛКОВСКОЕ

ԲԱՐՐՅԱԿԱՆՆԵՐՆԵՐԻ ՊԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆՆԵՐՆԵՐԻ ԱՐԴՈՒՆՏԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐՆԵՐԻ

1888

ՀԱՆՐԱՊԵՏԻ Ծաւան է ս րահան ամբողջ թերթ մը՝ 16 մեծադիր երես: Կը հրատարակուի ամէն ամսոյ սկիզբը: Խմբագրութիւնը կը ցանկայ առանց բաժա-
նորդագինն աւելցնելու՝ թերթը գէթ կիսով չափ ընդարձակել, որ կարելի կըլլայ՝
եթէ մեր խորհոյ թաժանորդը ցանաւ թերթս աւելի անարժէք:

ՀԱՆԳԻՍԻ Ք. Տարւոյ բաժանորդարին է՝

Տարեկան՝ 8 ֆրանք — 4 ռուբլ. կանխիկ գնարելի:

Վեցամսեայ՝ 5 „ — 2 „ 50 կոպ. „

Ճամբու ծախմէ տնտեսական վշաց:

A la Rédaction de la Revue „Hantess“
 Au Courent des RR. PP. Mechitharistes
 A Vienne (Autriche)

VII. Mechitharistengasse 4.